

Kalendrerera, edo ortodoxia erreformistarekiko talka

PATXI SALABERRI MUÑOIA*

0. SARRERA

Gizakia bezain zaharra da denbora kontrolatzeko ametsa. Halere, ezintzun horren aurrean, historiaren unerren batean gizakiari aski iruditu zizkion denboraren martxa ezagutzea eta, ahal zuen heinean behintzat, denbora bezatzea. Egutegiak, beren xumetasunean, oso tresna egokia gertatu izan zaizkio eginkizun horretarako.

Ilargiaren zikloetan zein eguzkiaren ibilaldian oinarrituta, harrian landuak zein paperezko euskarrietan aurkeztuak, egutegia (kalendrerera izenekoa zein almanaka) denboraren dinamikaren berri modu sistematizatuan emateko asmakuntza da. Gaur bezala, atzo ere.

Baina horrezaz gain, ideologiak eta jarrera erlijiosoak erakusteko eta zabaltzeko ere balio izan dute historian zehar, atzo bezala, egun ere.

Jakina, egutegien bilakaera beste edozein tresnarenaren parekoa izan da, ez baitira beti bat eta berdinak. Batzuetan ideologiak, bestetan ekonomiak, maiz asko denbora neurtzeko sistemen berrikuntzak..., egutegiek historiaren araberako aldaketak eta egokitzapenak ezagutu dituzte. Eta, adibide baterako, orain urte bakar baterako baino ez diren egutegi estilizatuak, beste garai batzuetan zenbait urtetan erabiliak izateko pentsatuak ziren. Edo, areago, egin, beti(ra)ko ere egiten ziren, Erdi Arotik iritsi zaizkigun *Kalendarium perpetuum* haiek erakusten duten bezala.

* Euskal Herriko Unibertsitatea.

1. ERDI AROKO EGUTEGI-TRADIZIOA

Inprimatu gabeko egutegi “betiereko” haiek gutxienez honako atalak izan ohi zituzten: hilabete bakoitzeko egunen taula, *auri nombrea* delakoa, letra dominikalak, eguzki-egunen eta ilargi-egunen kopurua, zodiakoaren zeinuetan sartzen zireneko adierazpenarekin, hilabetean egunek eta gauek batez beste zuten iraupenaren oharra, jai erlijioso finkoak (Eguberria, Purifikazioa, etab.) eta, azkenik, pare bat bertsoleerroko esaeraren bat hilabeteko, ez beti egungo perspektibatik ulgarriak.

Egutegia “betierekoa” izango bazen, Pazkoa bezalako jai mugikorrek ezin ziren markatuta utzi. Horiek jakin ahal izateko, beste taula bat baliatu behar izaten zuten, Leizarragaren *Kalendrenan* “Urte guciez jaquiteko” izenarekin agertzen denaren estilokoa. Hain preseski, taula hori ohi zen egokitu behar izaten zena. Arazo hori zela eta, egutegietan hogei bat urterako gako-taulak eskaintzen ziren eskuarki (Leizarragaren kasu berezian, berrogeita hamabi urterako).

Erdi Arotik zetorren tradizio hartan kokatuak, baina jadanik inprimategien kume bilakaturik, arrakasta handiko suertatu ziren *Compost et Calendrier des Bergiers* izenekoak Frantzia guztian¹.

Liburu mardulen tamainarekin, irudiz hornitutako jakiturgia-bilduma gisakoak suertatu ohi ziren jende xumearentzat, gauza askori buruz tratatzen baitzen bertan: astronomiaz, astrologiaz, anatomiaz, fisonomiaz, heriotzaz... tartean erlijioari, inferuari, katiximari, bizio-bertuteei eta otoitzei toki berezia uzten zitzaielarik. Oihan haren baitan, hamalau-hamasei orriko ataltxoak baino ez zuen betetzen egutegiak.

Haien aurrean, Luterok abian jarritako Erreforma protestanteak ekonomikoago, erabilgarriago, autonomoago, jendearen artean hedatzeko errazago eta, batik bat, erlijiosoki doituago nahi zuen egutegia. Hortik, beraz, kalendrerak bakarrik kaleratzeko ideia.

Edonola ere, Erdi Aroko tradizioko egutegi haiek santu, martiri eta amabirjinen jaietz gainezka aurkezten ziren, eguneko bat hain zuzen. Eta horretaz gain, eskuin aldean, goitik behera jarrita, hilabete horretako sei-zazpi santu-martiri-amabirjina garrantzitsuenekin irudikatutako beste hainbat eszena eskaintzen ziren, bakoitzari berea dedikatuz.

Santu gehiegi, agian, ikonoklasta samarrak agertuak ziren protestanteentzat, hala luterarrentzat nola geureganatuago izango genituen kalbindarrentzat ere.

Ondorioz, egutegiaren funtsezko osagarriak hartu bai, baina beste guztiak laster desagertu ziren orrialde erreformatuetatik. Haien ordez, bestelako informazioa (ideologikoki ere pentsatuagoa eta bideratuagoa) eskaintzera jo zuten².

¹ Besteren artean, “sarean” bertan kontsulta eta irakur daitezke ondoko inkunabileak: *Kompost et kalendrier des bergers* –egutegia eta ilustrazioak bakarrik– (Paris eta Geneva, Jean Belot, 1498-1500); *Le Calendrier des bergers* (Paris, A. Verard, 1493); *Compost et Calendrier des Bergiers* (Paris, Guiot Marchant, 1496); *Compost et kalendrier des bergiers* (Paris, Guiot Marchant, pour Jean Petit, 1497); *Compost et kalendrier des bergiers* (Paris, Guiot Marchant, 1499). Urte batzuk beranduagoak dira *Le kalendrier des bergiers* (Lyon, Claude Nourry, 1508) eta ingelesezko *Kalender of Shepherdes* (London, W. Powell, 1556). Data zehatzik gabekoa dugu *Le grand kalendrier et compost des bergiers: compose par le bergier de la grand montaigne...* (Paris, A. Lotrian, 15??). Datu gutxiagorekin, halaber, *Cy est enseigne et demostre le kalendrier et compost des bergiers* (c. 1510, “Rouengo Raulin Gaultier-enean salgai” dio ohar gisa).

² Planteamendu erlijioso zehatzei erantzuten zieten arren, ikerlariak ez dira aski berandu arte oharu egutegitxo horiek arlo ideologikoan eta ideien hedapenean izan zuten garrantziaz. Izatez, azken berrogei urteotan hasi da egutegien propaganda-erabilera aztertzen eta bibliografia azaltzen (ikus Jostock 2007).

2. EGUTEGI ERREFORMATUAK

Dotrina erreformatua zabaltzeko ahaleginak lan anitz eta desberdinak kalerazi zituen urteetan barrena, orain dagozkigun egutegiak tartean.

Egutegi erreformatuak, oro har, efektu praktikoa zehatz-zuzenak ezagutu zituzten lehen argitalpenak suertatu ziren. Horrezaz gainera, haien erabilgarritasunak berak ere jende askoren etxeetara iristeko bidea ireki zien tupustean. Erreformaren *agitproperako* ezin baliabide egokiagoak, hortaz.

Begi-bistako ondorio praktikoen artean, ezin ahatz daiteke berehala egokitu zitzaizela ordurako ezagunak ziren bestelako egutegi –diogun– katoliko-en ezaugarriez gabetuak geratzea. Ordura arteko hainbat eta hainbat irudi, ikono, ohar eta aipamen (santuenak eta amabirjinarenak hirurehunetik gora izan ohi ziren garaiko *compostetan*) ia guztiz desagertu ziren kalendreretatik egun batetik bestera, ideia erreformatuen kariatara.

Bestalde, sinesmen berriak behartuta, lehenagokoetan ezohikoak ziren erreferentzia historiko-erlijioso zenbait tartekatu zituen Erreformak egutegietan³, historikoak eta historikotzat hartzen zirenak, hain zuzen⁴. Hortik, gero, egutegi askoren izenburuan agertuko zen *historial* kalifikatibo distiratsua.

Aurreko egutegien ordeztatu ziren berriak, beraz, erlijio erreformatuak jorratu nahi zituen ildoetan paratu ziren hasiera-hasieratik. Aski era hertsian gainera, batez ere gizartean betikoetara jotzeko zeuden inertiak gogoan hartzen badira.

Horretatik at, egutegi erreformatuek aurreko *kalendriaren* bi atal nagusiak mantendu zituzten. Batetik, izenburu anitz har zitzaizkeen taula eskaintzen zen (“Table du cycle solaire”, etc.), non egutegia argitaratzen zenetik ondoko 20-25 urteen kontua aurkezten baitzen, alboan, zutabe desberdinetan, urte bakoitzeko Pazkoaren data, *auri nombrea* (ilberria noiz zen jakiteko *urrezko zenbakia*, alegia), *letra dominikala* (gero hilabete bakoitzeko igandeak eta astegunak finkatu ahal izateko), bisurteak eta, batzuetan, eguzki-zikloa ere eransten zirelarik.

Bigarren zatian, hilabete bakoitzari zegokion taula aurkezten zen. Bertan, ohikoa zen honako atalak (ez beti guztiak) aurkitzea: hilaren izena eta hari lotutako “mezua” eta irudia (nekazariak eta abeltzainek⁵ burutu behar izaten zituzten lanak pedagogikoki erakutsiz⁶), hilabeteak zituen egunak eta

³ Eztabaida interesgarria ekarri du horrek, autore batzuk ez baitute beti loturarik ikusten ohar historiko horien eta planteamendu erlijiosoaren artean (Droz 1974, 26).

⁴ *Testamentu Zaharreko* hainbat pasarte ere (batik bat Noe eta Moises zituztenak protagonista) zinezko egiazat jotzen ziren, historikotzat, alegia.

⁵ Egutegi hauek lehorreko ekonomia besterik ez zuten ikusmiran, gizarte egonkorra eta ziklo naturalak gordetzen dituen, nekazaritza, izan ere, jende gehienaren bizimodua baitzen. Hori zela eta, egutegi liturgikoa ere oso goiz egokitu zen urtaroen eta ekoizpen-dinamikaren erritmoetara: kristauen jairik handiena, Pazko eguna, udaberriko ekinozioak markatzen zuen (eta markatzen du); Eguberria eta S. Joan jaia, jai zinez larriak, solstizioen inguruan ezarri ziren, etab.

⁶ Estienne-ren egutegian (1567), adibidez, honela zehazten dira lanak: “Mars. En ce mois on seme l’orge & autres legumes” eta azpian, bineta batean, nekazari bat agertzen da lan hori betetzen. Apirilean ere berdintsu: “Auril. En ce mois on meine les troupeaux aux champs”, eta azpiko irudian irudikapen ezin bukikoagoa: bi artzain, bakoitza bere artaldearekin, bata zutik eta bestea eserita, txirula jotzen, txakurra alboan duelarik etzanda. Erantsi dezagun Souliéék ideologia desberdinak ere ikusten uste dituela irudi horien atzean: “Les vignettes de François Estienne [...] sont plut pauvres, et d’un dessin assez rudimentaire, mais surtout elles sont à la fois plus puritaines et plus éloignées de la vie paysanne. Elles me paraissent conçues par un clerc ou un bourgeois qui regarde la nature ou les travaux des champs et non conçues par ou pour un villageois qui vit de cette vie” (Soulié 1980, 171).

ilargiari zegozkionak (bat gutxiago), eguna eta gauaren iraupena, urrezko zenbakien zutabea, hileko egunena, letra dominikalena, erromatar egutegiarena eta, zutabetan azkena, ohar historiko-erlijiosoena. Zodiakoaren zeinuek ere beren tokia zuten egutegi erreformatuetan, eta, aldi berean, idatzita ere adierazten zen noiz sartzen zen eguzkia fase berrian. Batzuetan, salmoen hasiera ere (lau bat bertso-lerro) erantsi ohi zen hilabete-taularen beheko aldean.

Zabaltzeko moduei dagokienez, egutegiak era autonomoan kaleratzen ziren, aleka hain zuzen, haietako gehienak galdu egin badira ere. Kaleratzeko modu horretaz gain, ale haietako asko beste liburu larriago batzuen eranskin gisa ere jarri ziren merkatuan. Batzuetan lehen orriaren atzean erantsita, amaieran gehienetan, *Testamentu Berrietan* zein *Salmo* liburuetan aterpe harturik munduratu zen egutegi-kopuru handia. Esan beharrik ez dago liburu mardulen babes horrek ekarri duela, azken buruan, ale zenbait egoera onean kontserbatuta iristea egunotara⁷.

Salmenta-lekuak larrazkeneko azokak ohi ziren nagusiki; data finko-zehatzetan burutuak, jakina⁸. Udazkeneko haietatik kanpo, ez bide zen egutegirik saltzen.

Edonola ere, ezin da ahaztu liburuxka horiek, salduak izan beharrean, maiz asko *bookcrossing* delakoa ezagutu zuten lehenak izan zirela, sinesmen berriaren zabaltzearen ariaz, “galduta” geratzen baitziren ostatuetan, bideetan, etxe-atarietan edo... han-hemenka aurkitutako ezezagunen eskuetan, opari gisara.

Urteetan barrena, mota askotako egutegiak kaleratu ziren, guztiak, jakina, ezaugarri “erreformatu” komun funtsezkoak zituztelarik. Alderdi formaletik begiratuta, esaterako, testu hutsa baino ez zutenetatik, erabat artistikoak, irudidunak eta landuak zirenetara hedatzen zen esparrua. Edukiei erreparatuz gero, ortodoxia erreformatu aratza zutenetatik ez katoliko eta ez erreformatu zituditenetaraino zabaltzen zen aukera.

⁷ Bada alerik utzi ez duen ediziorik edo erreferentziak baizik ezagutzen ez denik. Paperaren ohiko hauskortasunaz gainera, ez zien iraurarazten gehiegi lagundu haien orkoiak ere, simple, orri gutxiko eta konsistentziarik gabeak.

⁸ Frantsesezko liburu eta egutegi erreformatuei dagokienez, honako azoka hauek aipatu ohi dira: “Lyon (4 août), Genève (1 sept.), Francfort, rendez-vous de tous les marchands d’Europe (8 sept.), puis vers la fin de l’année, celles de Bâle (28 octobre), Lyon (3 novembre), Troyes en Champagne (même date), Genève (1 déc.) et Strasbourg (25 décembre)” (Droz 1971, 434). Guztiarekin, data zehatzagoak ematen ditu Haultinen *Calendrier* (1567) delakoak “Aucunes foires de France et autres pays” izenburuean: “Foire à Paris, commence le 24. iour de Fevrier. Foire à S. Germain des prez lez Paris, le 3. de Fevrier, & dure huit iours francs. Le Landit, le Mercredy prochain de l’onzime de Iuin, & dure huit iours francs. Foire de la Guibray, le Mercredy apres la My-Aoust, & dure huit iours francs. *Les foires de Reims, dites la Cousture*. La 1. commence le Lundy apres Pasques. La 2. le premier iour d’Octobre. *Foires de Troyes en Champagne*. La premiere le 8. de May. La 2. le 3. de Novembre. *Foires de Sens*. La premiere le 18. de Mars. La 2. le 27. d’Octobre. *Les foires de Lyon*. La 1. le Lundy apres le 6. de Ianvier. La 2. neuf iours apres Pasques. La 3. le 4. d’Aoust. La 4. le 3. de Novembre, & durent chacune 15. iours francs. Les foires de Genève commencent à la fin & au retour de celles de Lyon. Foire à Baste le 29. d’Octobre, & dur 15. iours. Foire à Strasbourg le 26. de Iuin. *Foire de Francfort*. La premiere commence 24. iours devant Pasques, & dure 20. iours. La 2. le 7. de Septembre, & dure 15. iours. *Les foires d’Anvers*. La premiere le Mercredy apres la Pentecoste. La 2. le 9. de Septembre, & durent six semaines” (*Calendrier*, Haultin, 1567, or.: [*viii] v^o).

Taxonomien ildo horretan, Eugénie Droz-ek, eskuetara iritsitako edizioen ezaugarri formaletan oinarriturik⁹, bi kalendrera-multzo garrantzitsu atzeman uste zituen erreformatuen artean (Droz 1971 eta 1974). Haren irudiko, Genevan inprimatutakoak leudeke, batetik, eta Lyonon argitaratuak, bestetik¹⁰.

Lehendabizikoez den bezainbatean, Drozek dioenez (1974, 26), 1554tik aurrera urtero kaleratu ohi zen Genevan egutegi berririk. Frantzia erreformatuan saltzeko xedearekin, edizioak hamabi mila aleko tiradakoak izateraino ailegatzan omen ziren.

Ekoiaren ezaugarriak finkatu ahal izateko, 1561ean hasita¹¹ eta hurrengo berrogeita bost urtetan Genevan argitaratutako *Calendrier* izeneko hamalau egutegi erkatu zituen Droz-ek.

Bistan da ez zela eraketa exhaustiboa izan, besteak beste, ez baitzituen guk lan honetan maiz erabiliko dugun Cartier-ena (1580)¹² eta beste zenbait gehiago ezagutzen¹³. Konparazioaren emaitzak, dena den, zuzenak dira oro har.

Haren aburuz (Droz, 1971), xumeak dira, sinpleak oso, Genevan argitaratutako egutegiak, normalean grabatu edo bineta gabekoak eta, egutegi batetik bestera, aldatzen ez direnak. Lehen ikustaldian pentsa liteke agian liburak saldu ahal izateko politikarekin lotua zihoakeela liburuen xumetasun hura: zenbat eta inprimatze-kostuak txikiago, orduan eta merkeago eta saltzeko, errazago liburuxkak. Bada, bai, horrelakorik eta baita diru gabeziarik ere editore batzuen kasuan. Halere, Drozen ustez, inprimatzaileen esperientzia, sentsibilitate eta irudimen faltaz mintzo dira edizio gehienak, eta ez alderdi ekonomikoez.

Ez zen salbuespena izan, esate baterako, aurretik egondako beste inprimatzaile batzuen moldeak alokatzea, inoren bineta eta irudien kopiaz baliatzea edo binetok edizio desberdinetan errepikatzea.

Genevan inprimatutakoak ez bezala, Lyongo egutegi gisara identifikatu zituenak era landuagoan kaleratu omen ziren, bai formaren aldetik eta bai edukiarenetik.

Antza denez, 1563an hasi ziren inprimatzaile lyondarrak kalendren argitalpenekin, hasieratik Genevakoak baino biziki irudi ederragorekin: “calendriers réformés ornés de très belles gravures” (Droz 1974, 2). Jarraian zehazten duen bezala: “leurs confrères de Genève n’avaient ni le goût ni les moyens (les affaires étaient difficiles) d’imiter et de concurrencer, car il ne faut pas oublier que la gravure de douze bois nouveaux représentait une mise de fonds que la modicité du prix de vente de la plaquette empêchait de récupérer” (*Idem*).

⁹ Interesgarria izan arren, hortxe bertan du Drozen sailkapenak ahulezia. Engammarek gogorarazten duenez, “davantage intéressée par des questions bibliographiques et artistiques (les vignettes qui ornent ces livrets) que de contenu, l’érudite éditrice n’a cependant pas cherché à percer les raisons du choix d’événements «passablement hétéroclites» en regard des quantités et ne s’est pas inquiétée de l’origine des modifications fondamentales de l’almanach catholique romain” (Engammare 2004, 27; 2004b, 127).

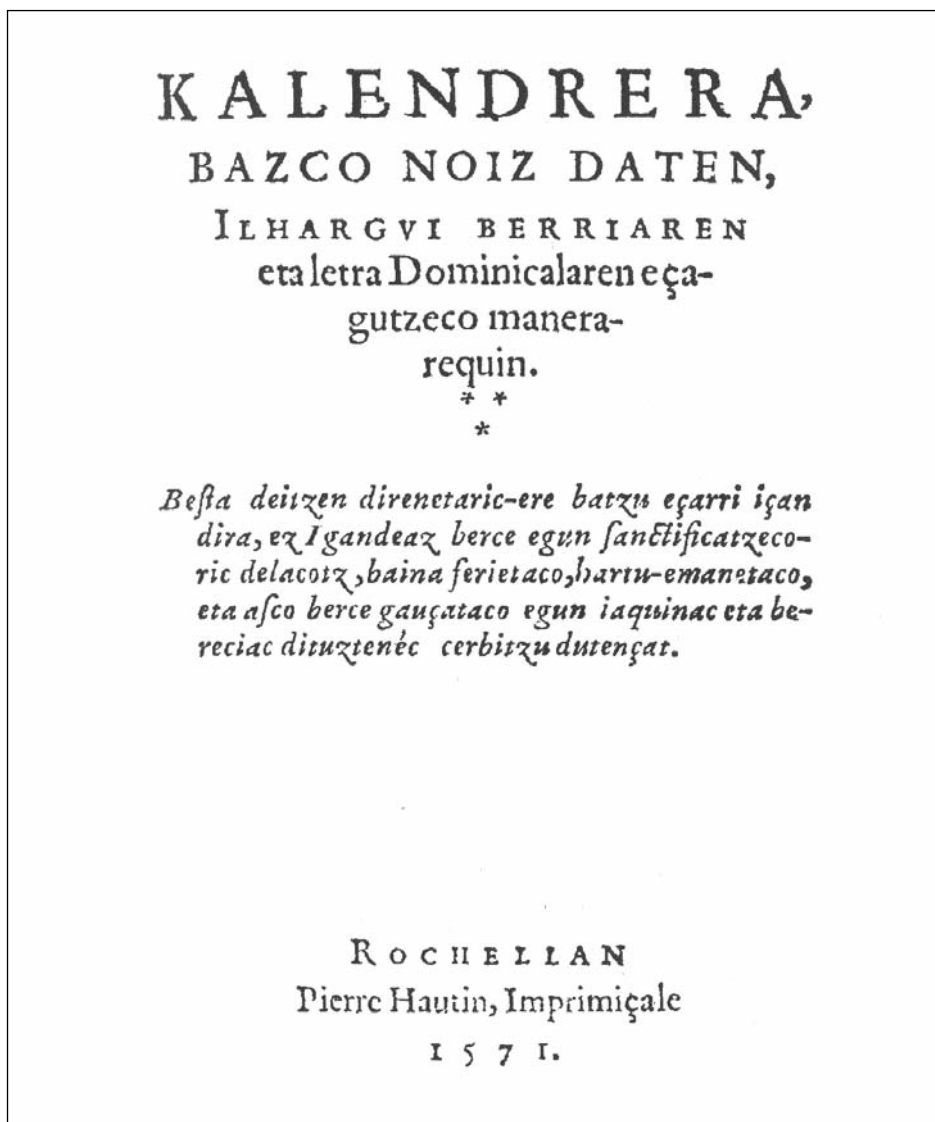
¹⁰ Autoreak berriaz utzi zituen alboraturik Parisen argitaratutako egutegiak (Haultinek 1567an bertan inprimatua Lyongo tradiziokotzat aurkeztu baitzuen) eta oihes samarrak eta ilustraziorik gabek omen ziren Saint-Lô eta Caen-ekoak.

¹¹ Aurreko zazpi urteetan argitaratuak galdutzat bazituen ere, besterik erakutsi izan dute azken ikerketek (ikus Engammare 2004 eta 2005).

¹² Egun ere ia erabat ezezaguna da Gabriel Cartier-en *Calendrier Historial eta lunaire* delakoa.

¹³ Latinez idatzitako *Ephemeris historica* (Geneva, Jean Crespin, 1551) izeneko egutegi erreformatua ere ez zuen ezagutu Drozek.

Drozen sailkapenaren ahuleziak gorabehera, Leizarragaren *Kalendrer*¹⁴, labur bezain espreski erferentziatua (Droz 1974, 24)¹⁵, Lyongo tradizio bezala definitutako horretan legoke sarturik¹⁶.

2. *Kalendrer*, Arroxela, P. Hautin, 1571

¹⁴ Leizarragaren argitalpen guztietan “Pierre Hautin, Imprimiçale” gisara agertzen dena Lyongo eta Parisko egutegiaren edizioetan (1565 eta 1567. urtekoak, hurrenez hurren) “Pierre Hautin” modura agertzen da. Hortik, beraz, lan honetan haren deitura “Hau(l)tin” gisara ere idaztearena.

¹⁵ Drozek, ziur asko Desgravesen eta Jahr-en zehaztapenetan oinarrituta, “in-16, 8 ffnc. signés a⁸” bezala ematen du Leizarragaren *Kalendrer* ere, Hau(l)tinen beste *Calendrier* bien ildo berean. Vinsonek, berriz, “Pet. in-8 de 16 p. n. ch. Sign. a, a ii, a iii, a iiij” bezala deskribatu zuen beskoiztarraren lantxo (Vinson 1891-1898: 1984, 40). Onar bekigu, oharraren ohar gisara, honako hau ere

¹⁶ Leizarragaren inprimatzaila izango zen Pierre Hau(l)tinak 1565ko *Calendrier historiala* baino ez zuen Lyon argitaratu. Azal eta, hein batean, estilo desberdinak ere izango zituzten beste bietatik, bata, 1567koa, Parisen kaleratu zuen eta bestea, 1571ko *Kalendrer*, Arroxelan. Honako hau da, dena den, Drozen arrazoiak: “pour mettre en lumière la continuité de sa fabrication de Lyon à Paris puis à La Rochelle” (Droz 1974, 24, oharra).

3. LEIZARRAGAREN *KALENDRERA*

Oro har, eta lehen begiratuan antzematen denagatik behintzat, Leizarragaren *Kalendrer*a ohiko egutegi erreformatuetako bat baino ez da¹⁷. Haien esparruan sortua da, hartan kokatzen da eta, finean, haiek dituzten ezaugarri nagusiak ditu.

Sinesmen baten barneko egutegizat har daiteke, beraz, beskoiztarrarena, fede haren interes estrategiko eta propagandakoei erantzuten diena. Edo beste modu batez esanda, egutegi-funtzionamendua duen eta, aldi berean, hau-tu ideologiko-erlijioso zehatz baten hedapenerako baliatzen den tresna dugu *Kalendrer*a.

Horren aurretik hautematen den premisa ideologikoa, noski, finkoa eta hertsia askoa da, eta haren interes eta premien arabera taxutuak dira egutegiok, hala alderdi formalean nola edukienean.

*Kalendrer*a ez da salbuespena: Pazko-eguna da jai nagusia, baina jai mugikorra izanik, urtez urte hura noiz izango den jakiteko tresneria eskaini behar du lehendabizi; igandeak baino ez dira “santifikatzeko” egunak, bestelako jaiak, gehiago edo gutxiago, sobran daudelarik; nekazari-unibertsoa –ziklikoa bezain egonkorra– da lehenesten dena eta hari baino ez zaio begiratzen “albisteak” emateko orduan, tartean betidanik ikusten ohitua zegoen egutegi erromatarra ere oparitzen zaiola; gainerako “berriak” ere nagusiki unibertso horren faboratzeko prestatuak dira, etc.

Hitz batez adierazita, eliza erreformatuko egutegietan ezartzen joan zen azturari segitu zion Leizarragak, bai edukien hautaketan eta beraien banaketan, nola, inprimatzailearen ekonomiak uzten zien heinean, alderdi grafiko-bisualaren erabileran. Eta, jakina, baita pertinentzia larria zuten letra-motak berak erabiltzean ere, letra-mota ikusi ahala, zein esparrutakoa zen eskaintzen zitzaion atala atzeman baitzezakeen irakurleak lehen begiradan, ea gai profano-alegiakoz ziharduen edo historiko-erlijiosoaz (“egiazkoaz”, hain zuzen).

Aurrera dezagun egutegi erreformatuetan ez direla beti atalak letra-mota berarekin adierazten, izan ere, inprimatzaile batzuk letrakera etzanarekin erakusten dutena, beste batzuk letrakera erregularrarekin kaleratzen baitute.

*Kalendrer*ari dagokionez, hau-tu garbia erakusten du Leizarragak egutegian barrena¹⁸: letra etzana gai profanoak (krono-astrologikoak eta azalean dagoen bigarren mailako informazioa) idazteko erabiltzen duen bitartean, beste guttia, jai kristologikoak, santuenak eta konmemorazio historiko-erlijiosoak barne (sinesleentzat “alegiakoa” ez dena, azken batean), letrakera zuzenez eskaintzen du¹⁹.

¹⁷ Pierre Hau(l)tin inprimatzaileak 1571n Arroxelan argitaratua. Egun ale bakarra baino ez omen da geratzen (Frantziako Liburutegi Nazionala, RESERVE 8-T-5971 Arsenal), nonbait desagertu egin baita Parisko Mazarin Liburutegian gordetzen zen bigarrena (RÉS. 49178). Ezagutzen den ale bakar horren faksimila da X. Kintanak prestatu eta Euskaltzaindiak oraintsu argitaratu duena (Bilbo, 2009).

¹⁸ Inprimatze-kontuak direla-eta Leizarraga diogunean, Pierre Hau(l)tin –ere– esaten ari gara, beraz izan baitzen egutegiaren alderdi formala (edizioaren apailatzailearen irizpideak aintzat hartuz, ziturrenik) taxutu zuena. Lan-partaidetza horretaz mintzo uste da, esaterako, Haultinek bere lehen egutegi bietan baliatu zituen letra-aukerak *Kalendrer*ara iristean jaso zuten aldaketa.

¹⁹ Haultinen aurreko egutegietan erabilitako ereduen ildokotzat edo, nahiago bada, arrazoi grafiko-bisualak bideratutako salbuespentzat hartu beharko lirake *Kalendrer*ako “Urte guciez jaquiteco” koadroan letra etzanez ematen diren zutabe-buruak (“*Urten contua*”, “*Bazko*”, “*Auri nombrea*”, “*Letra Dominicala*” eta “*Bisexta*”) eta, taula horren amaieran, bi multzotan agertzen diren informazio-testuen

Edukiei gagozkiela, Leizarragaren *Kalendrer*a egutegi xumea da, premiazkoa baizik ez dakarrena eta bi multzo nagusi besterik ez duena: hilez hileko taulen multzoa, batetik, eta taula horiek interpretatu eta erabili ahal izateko taula nagusia (“Urte guciez jaquiteco” izeneko), bestetik.

*Kalendrer*an originaltasunik egotekotan –Leizarragak bere uztatik jarriak, esan nahi baita–, Pazko-eguna jakiteko urteen kopuru handia litzateke lehen, eta hilabeteen tauletan ematen diren ohar eta “albiste”-etan legoke bigarrena.

Bitxia da, lehenari dagokionez, 52 urtetako aurreikuspena aurkitzea bertan (1572tik 1623ra bitartean), arras ohiz kanpoko baitzen hori garaiko frantses egutegi erreformatuetan. Eskuarki, 20 bat urterako iraupena edo kalkulatzeko zitzaien egutegiei²⁰. Arrazoiak arrazoi²¹, Leizarragarenak nasaiki gaintzen zuen nekazari-bizitzan egutegi guztia erabiltzeko probabilitatea.

Haren *Kalendrer*aren bigarren “originaltasunak”, aldiz, lotura gehiago du hautatu erlijioaren inguruko planteamenduekin, beherago erakutsiko den bezala.

4. KALENDRERA ETA GARAIKO EGUTEGI ERREFORMATUAK AURREZ AURRE

Frantsesez argitaratutako egutegi erreformatuen esparrukoa bada ere, ez da orain arte aurkitu, guk dakigula, *Kalendrer*aren eredu orokor baino gehiago izan zitekeen *calendrier*-ik. Alegia, edukiak taxutzeko, informazioa emateko eta hainbat alderdi tratatzeko moduak berdintsuak izanik, beskoiztarraren egutegiari oso zapore propioa isurtzen zaio orrialde guztietatik.

“Originaltasun” ukitu horren tamaina eta kalitatea egiaztatzeko, hain zuzen, jo dugu garai hartako hainbat egutegi erreformatutara, Leizarragaren presupostuetatik hurbilen zeudenetara, gure ustez.

Jakin, badakigu ez direla egunotara iritsi orduan kaleratu ziren egutegi-edizio guztiak, eta horrek hanka motz utz dezakeela erkatze-lana; baina badugu, halaber, garrantzitsuenen eta eskola-sortzaile edo izan zirenen berri zehatzik, eta horrek biziki argi lezake Leizarragaren jokamoldearen norabidea eta, aldi berean, haren originaltasuna edo originaltasun falta.

Erkaketa terminoak, eskuarki, Droz-ek (1971 eta 1974) eta Engammare-k irekitako bideetatik abiatuko dira, beraiek eskaintako informazio eta bitartekoez baliatuz eta alderdi grafikoari eta edukienari ere erreparatuz.

izenburuak (bata letra italiko larrian –“*URTHEN CONTUA*”–, italiko xehean –“*Urtheaz eta haren partez*”– bestea). Orobat baieztatu liteke, egutegi erromatarrari dagozkion terminoen (“*Calend.*”, “*Nonae*”, “*Idus*”, etab.), zeinak karaktere zuzenez idatzita azaltzen baitira. Gogora bedi, azkenik, taulen izenburuetarako (nagusiki, hilabeteen izenak agertzeko) baino ez dituela erabiltzen letra larriak, eta letra larri motzak edo bertsalak urtaroren bat idazteko (“*PRIMAVERA*” eta “*UDA*” besterik ez) eta “*EGUBERRI*” jaia jakinarazteko.

²⁰ Leizarragaren editore izango zen Pierre Hau(l)tinek berak 1565ean kaleratu zuen *Calendrier historial*ean 1565etik 1586ra bitarteko urteetarako prestatu zituen taulak. Eta ez zuen molestia gehiagorik hartu 1567ko egutegian ere, 1566-1586 epea baino ez baitzuen atondu (edo, hobeto esanda, aurrekotik kopiatu). Batzuetan izenburupeko informazio bezala ematen zen datu hori egutegiaren azalean bertan: “*KALENDRIER OU ALMANACH HISTORIAL: Ou on peut cognoistre d’ici à vingt ans quand il sera Pasques, Lune nouvelle, & autres choses fort requises [...]*” (F. Jaquy, A. Davodeau eta J. Bourgeois, l.g., 1561; gurea da letra etzana).

²¹ Ikus Salaberri (prentsan).

Garaiko erreferentzia nagusiak baino ez aipatzearren (gainerakoak tes-tuan barrena agertuko baitira), batetik François Estienne-ren *Kalendrier*-ak ditugu, batez ere 1567koa, irakurleak “sarea” delakoan arazorik gabe kon-sulta dezakeena, eta, bestetik, urte batzuk beranduago Leizarragaren edi-tore izango zen Pierre Hau(l)tinek *Kalendrier historial* izeneko egutegiak (1565 eta 1567koak), hasiera batean behintzat, eta probabilitate-kalkuluen arabera, Leizarragaren erreferentzia nagusi(en)ak izan beharko zutela liru-diketenak.

Aitortu behar da Haultinen lehendabizikoa²² partzialki baino ezin izan dela erabili, damurik. Ñabardurak ñabardura, halere, 1567koa²³ bezalako da ezaugarrietan. Formaren aldetik, 1565etik 1586ra bitarteko urteen tau-lekin azaldu zen eta, beherago ikusiko den bezala, hilabete bakoitzaren bu-ruan zodiakoren zeinuak eta, amaieran, salmoen *incipit*ak zituen erantsita. Handik bi urtera argitaratu eta lan honetarako erabiliko dena bezalako, beraz.

Hiruzpalau egutegi horiek Leizarragaren *Kalendreraren* aurretik argita-ratuen artean aukeratu arren, haren ondoren kaleratutakoek ere erkaketa burutzen lagun zezaketela iritzirik, beranduagoko bat ere erabili nahi izan dugu osagarri gisara, Genevako Gabriel Cartier inprimatzaileak argitara emandako *Kalendrier historial et lunaire* izeneko (1580). Urteetako taulak 1580tik 1600era bitartean (biak barne) emanaz, ez du hitzaurerik, oharrik edo “supputacion”-ik. Guztiz praktikoa da. Pare bat hilabeteko taulak sar-tzen ditu orrialdeko, funtsezkoa den informazioarekin: urrezko zenbakien zutabea, hilabete-egunena, letra dominikalena eta, laugarrenik, ohar-albis-teen koadroa.

Ez da zalantzarik azterketaren burutzapen egokiak eskatuko duela, go-rago aipatu bezala, fede-bereizketen aurreko egutegietara ere jotzea inoizka, hainbat arlo argitu ahal izateko.

Dena dela, aurrera baino lehen pare bat oharkizun azterketaren norabi-dea gal ez dakigun.

Bat. Leizarragak berak jarritako ohar berezi bat kenduta²⁴, pentsatzekoa da erlijio erreformatuaren ohiko egutegiei segitu zuela *Kalendrera*, *Bazko noiz daten*, *Ilhargui berriaren eta letra Dominicalaren eçagutzeco manerare-quin* izenburuarekin argitaratutako egutegi honek, hala erduan nola egi-turaketa eta informazio funtsezkoetan, Genevan eraikitzen ari zen tradizio-aren ume baitirudi Leizarragaren liburuxka honek²⁵.

²² CALENDRIER HISTORIAL POUR connoistre d'icy à 22. ans quand il sera Pasques, Lune nouvelle, Lettre Dominicale, & autres choses. La lune es nouvelle à l'endroit du nombre d'or: & nous auons 8. ceste annee. 1565. (Lyon, P. Haultin, 1565). Geratu zaigun ale bakarra LES PSEAUMES DE DAVID, MIS EN RIME FRANCOISE, par Clement Marot & Theodore de Beze [...] A Paris, [Par Pierre Haultin], Pour Anthoine Vincent, Avec puiilege du Roy, 1566 delakoari erantsia iritsi zaigu (Frantziako Bibliothèque Nationale, Rés. A. 6173).

²³ CALENDRIER HISTORIAL & LUNAIRE. La Lune est nouvelle à l'endroit du Nombre d'or: & nous auons 10. ceste annee 1567 (Paris, Pierre Haultin, 1567). Drozen arabera, bi ale ezagutzen dira egun, biak LES CL PSEAUMES DE DAVID... (Paris, Pierre Haultin, 1567) izeneko liburuei erantsiak, bata Genevako Bibliothèque Publique et Universitaire delakoan (Bb 2164 rés.) eta bestea Lausanako Bibliothèque Cantonale et Universitaire (TP 2132).

²⁴ Harena da irailaren 23ko oharra, *Testamentu Berriaren* argitaratze-egunaren berri ematen duena.

²⁵ Ikus Salaberri (prentsan).

Kontzepzioaren eta taxuketaren aldetik egutegi julianoen ildokoa, bereganatua zeukan hark sortutako egunen desfasea ere. Guztiarekin, epe luze-rako egutegia da Leizarragak dakarrena, hots, 1572an hasi eta hurrengo berrogeita hamaika urteetan erabilia izateko apailatua.

Bi. Hemen planteatzen ari garen konparatze-lanaren burutzapen egokirako, bi multzotan banatuko da Leizarragaren *Kalendrer*a: lehenengoan, deskribatzaile hutsa den azala (izenburua, datuak eta beste), “ADVERTIMENDUA” izeneko oharra (egutegiaren funtzionamenduaz jakinarazten duena) eta hirugarren eta laugarren orrialdetan barrena zabaltzen den “URTE GUCIEZ IAQUITECO” taula eta bi albiste-multzoak izango ditugu ikusmiran, eta bigarrenen, berriz, arreta bereziz aztertuko dira hamabi orrialdetan zehar hedatzen den egutegia (orrialde bat hilabeteko) eta hark barne hartzen dituen ohar profanoak eta erlijiosoak.

4.1. Azala eta atarikoak

Egutegiaren azalari gagozkiola, eta aipatu izenburu eta izenburupeko eta ohiko argitalpen-erreferentziez gainera, azpimarratzekoa da bertan letrakera xehe etzanez eskaintzen den testu esplikatihoa:

“Besta deitzen direnetaric-ere batzu eçarri içan dira, ez Igandean berce egun sanctificatzeoric delacotz, baina ferietaco, hartu-emanetaco, eta asco berce gauçataco egun iaquinac eta bereciac dituztenec cerbitzu dutençat”.

Testu horren sakoneko esanahia nekez uler daiteke hilabeteetako taulak begien aurrean izan gabe, eskuarki haietan erakutsiko duen jokamolde –gutxienez– berezi baten zuritze modukoa baitirudi honako honek. Eta horregatik, agian, ez da beste egutegi erreformistetan horren parekorik aurkitzen.

Badu, bestalde, egutegi protestanteetan ohikoegia ez zen “Advertimendua” izeneko oharño bat ilargi berria noiz izango zen ikasteko moduz²⁶ eta bisurteaz²⁷. Bertan eskaintzen den informazioa, halere, ez da ezezaguna hainbat edizio erreformistatan.

Egutegiaren bigarren arlo zehatzan sarturik, nabarmentzekoa da Leizarragaren *Kalendrer*ak Haultinek frantsesez argitaratutako egutegiak bezalakoa dela, bai grafikoki eta bai edukiei eta banaketari dagokienez.

“Urte guciez iaquiteco” atala luzeagoa izan arren Leizarragarenean (52 urteren berri ematen baitu beskoiztarrak), eredu izan zuen Haultinen 1567ko *Calendrierr*aren “Pour savoir tous les ans” delakoa puntu batean baino ez da bereizten harenetik: “Urten contua” izeneko zutabea²⁸, hots, “Le nombre des ans” zutabea urteak zenbaki erromatarretan ematen direla.

²⁶ “Ilhargui berria cein egunez daten iaquin nahi duenac, bilha beça urte hartaco auri-nombrea hilabeteen, eta auri nombreak heineco letrán daite ilhargui berria: eta handic amorz ilhargui be-thea” (*Kalendrer*a, [*a.i] v°).

²⁷ “Bissexta, urtheco 365 egunez goiti diren sey orenetaric eguiten da, laur urthetaric laur urthetara: eta orduan otsaillac ditu hoguey eta bedratzi egun: eta hoguey eta laugarren eguna baita F. haren gainean contatzen dirate bi egun, ordinarioa eta emendiozcoa” (*Idem*).

²⁸ Ez konfunditu zutabe hau (“Urten contua”) behegaro datorren “Urthen contua” delakoarekin, lehenak egutegiko urte guztien berri ematen duen bitartean, bigarrena munduaren ustezko adinaz mintzo baita.

Horrezaz gain, egutegi erreformista guztien ildoan, laugarren orrialdean, egutegiaren erabilerarako premiazko ez diren bi kontzeptu desberdinen in-guruko informazioa eskaintzen du Leizarragaren liburuxkak jarraian: bata “historikoa” (munduaren kraziotik 1571ra arte garatutako kronologia bibli-koaren berri ematen duena, hain zuzen), eta denboraren neurketaz dihar-duena, bestea. Ideologiko-erlijiosoa eta *Bibliaren* bidez baino ezin “egiazta” zitekeena, lehena, eta objektibo-informatzailea, bigarrena. Biak, edonola ere, Haultinen beste edizioen orkoi berekoak.

Lehendabizikoari dagokionez, “Urthen kontua” delakoak zeharo itxita uz-ten du kronologia biblikoak zientziarekin izan zezakeen erronka, munduak 5.539 urte besterik ez baitzuen Leizarragak bere lantxo hau argitaratu zuenean (ikus ii vº -ifrentzua). Agerikoa da ez dela beskoiztarrak berak kalkulaturako kronologia eskaintzen dena, sinesmen protestantearen esparruetan zerabiltena baizik. Hau da, *Biblian* agertu albisteez baliatuz M. Luterok osatua zuena²⁹.

Zerbait desberdina da “Urtheaz eta haren partez” izeneko txataltxoa³⁰:

Urtheco hillebetheac dira hamabi.
Asteac, berroquey eta hamabi eta egumbat.
Egunac, hirur ehun, hiruroquey eta borz, eta sey oren.
Eguna Iuduéc luce baliz labur baliz hamabi orenetara
partitzen çuten, eta goicean çuten hasten. 1 2 3 4 5 6
7 8 9 10 11 12. Eta guc, 6 7 8 9 10 11 12, 1 2 3 4 5 6.

Esan gabe doa honako atal honen pertinentzia ondoren kokatua zetorren egutegiarekin zegoela kateatua, egunek eta gauek hilabetez hilabete dituzten ordu-kopuruen aldaketaren informazioarekin, besteak beste.

“URTE GUCIEZ IAQUITECO” izeneko taulaz den bezainbatean, bost zutabe aurkezten ditu 1571ko *Kalendrerak*, goitik beherako marrez bereizita. Guztia, azken batean, Haultinen beste edizio bietan bezala.

Zutabeen izenak ere Haultinen beste edizioen bidetik doaz, betiere letrake-
ra etzanez idatziak: “*Urtén contua*” / “*Le nombre des ans*”, “*Pasque*” / “*Bazco*”,
“*Le nombre d’or*” / “*Auri nombred*”, “*La lettre Domini*” / “*Letra Dominicala*”
eta “*Le Bissexté*” / “*Bissextá*”.

Ahaztu gabe urte ezberdinen egutegiak direla eta, halaber, Haultinen 1567koak ez duela goitik beherako marra bereizlerik *Le nombre d’or* eta *La lettre Domini*. izeneko zutabeen artean, *Kalendrerak* harekiko isaltzen dituen funtsezko desberdintasunak honako hauek baino ez dira: batetik, ezkerralde-ko lehendabiziko zutabeen (“*Urtén contua*”) urteak zenbaki erromatarretan ematen ditu Haultinen 1567ko edizioak; eta, bigarrenik, *Bazko* izeneko zu-
tabean Leizarragarenak hilabetea (inesiboan) eta eguna ematen dituen bitar-
tean (“Apirilean 5”), 1567koak eguna eta, ondoren, hilabetea ezartzen ditu
 (“31 Mars.”).

²⁹ Kalendrerera protestanteetan ohikoa zen “Supputation des années depuis la Création du monde jusqu’à l’an [hemen kalendrerera argitaratu urtea jarri ohi zen], selon le calcul de M. Luther” izeneko atal bat eranstea. Hala, esaterako, Haultinen 1567koan.

³⁰ Leizarragak dakartzan lehen bi lerroak gabe, honela eskaintzen dute atal honetakoa Estienne-k eta Haultin-ek 1567an bakoitzak argitaraturako edizioan: “L’an contient 365. iours & 6 heures. Le iour artificiel a xii. heures, & le naturel xxiii. Les Juifs commencent les heures en ceste maniere, les faisans grandes ou petites, selon que les jours sont grans ou petis. 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 Et nous les comp-
tons ainsi, 7 8 9 10 11 12 1 2 3 4 5 6”. Bistan da Leizarragak akats txiki bat egin zuela azken lerroko zenbakiak jartzean, 6 zenbakiarekin hasi eta 6 zenbakiarekin bukatu zuenean.

VRTE GVCIEZ IAQVITECO.

Vrten cõua.	Beçop.	Auri nõ-brea.	Letra Do-Biffexia-minicula.
1605	Aprilean 31	10	F
1606	Aprilean 20	11	E
1607	Aprilean 5	12	D
1608	Marchoan 27	13	C
1609	Aprilean 16	14	A
1610	Aprilean 8	15	G
1611	Marchoan 24	16	F
1612	Aprilean 12	17	E
1613	Aprilean 4	18	C
1614	Aprilean 24	19	B
1615	Aprilean 9	1	A
1616	Marchoan 31	2	G
1617	Aprilean 20	3	E
1618	Aprilean 5	4	D
1619	Marchoan 28	5	C
1620	Aprilean 16	6	B
1621	Aprilean 1	7	G
1622	Aprilean 21	8	F
1623	Aprilean 13	9	E

VRTHEN CONTVA.

Munduaren creationetic diluioirano > 1656 yrthe
 Diluioitic Moyseiganano, 797
 Moyseiganic Iesus Christiganano, 1514
 Iesus Christiganic hunedrano: 1572
 Munduaren hatetic hunedrano: 5539

Vrtheaz etõharen partez.

Vrtheco hillebetheac dira hamabi.
 Asteac, berroquey eta hamabi eta egumbat.
 Egunaç, hirurõhun, hiruroquey eta borz, eta sey oren.
 Egunaç Iudaéc luce baliz labar baliz hamabi orenetara
 paritzen çuten, eta goicean çuren hatien. 1 2 3 4 5 6
 7 8 9 10 11 12, 1 2 3 4 5 6.

3. Kalendrena, Arroxela, P. Hautin, 1571. *Kalendrier historial*, Paris, P. Hautin, 1567

MOYR SA VOIR TOVS LES ANS.

Le nombre des ans, Paque, Le nombre d'or, La lettre Domini, Le biffexie.

M.d.lxvi.	14 Avril.	9	F	C
M.d.lxvii.	10 Mars.	10	E	
M.d.lxviii.	18 Avril.	11	D	
M.d.lxix.	10 Avril.	12	B	
M.d.lxx.	26 Mars.	13	A	
M.d.lxxi.	15 Avril.	14	G	
M.d.lxxii.	6 Avril.	15	F	
M.d.lxxiii.	29 Mars.	16	D	
M.d.lxxiiii.	11 Avril.	17	C	
M.d.lxxv.	3 Avril.	18	B	
M.d.lxxvi.	22 Avril.	19	A	
M.d.lxxvii.	7 Avril.	1	F	
M.d.lxxviii.	30 Mars.	2	E	
M.d.lxxix.	19 Avril.	3	D	
M.d.lxxx.	3 Avril.	4	C	
M.d.lxxxi.	26 Mars.	5	A	
M.d.lxxxii.	15 Avril.	6	G	
M.d.lxxxiii.	31 Mars.	7	F	
M.d.lxxxiiii.	22 Mars.	8	E	
M.d.lxxxv.	11 Avril.	9	C	
M.d.lxxxvi.	3 Avril.	10	B	

Supputation des années depuis la creation du Monde, jusqu'à l'an 1566 selon le calcul de M. Luther.

Depuis la creation du Monde jusqu'au deluge. 7656
 Depuis le deluge jusqu'à Moyse. 797
 Depuis Moyse jusqu'à Iesus Christ. 1514
 Depuis Iesus Christ jusqu'à l'an present. 1566

Sommaire de toutes les années. 5533

L'an contient 365 iours & 6 heures.
 Le iour artificiel a xii heures. & le naturel, xxxiii
 Les iuis commencent les heures en ceste maniere, les Français gran-
 des on petites, selon que les iours sont grans ou petits.
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12.
 7 8 9 10 11 12. 1 2 3 4 5 6.
 a. ii.

4.2. Hilabete-taulak

Hilabetei dagozkien taulak dira, seguruenik, *Kalendrerak* originaltasunerako (nolabaitekoa bada ere) uzten duen tokirik pribilegiatuena. Ez atal guztietan halere, egitura orokorrean Haultinen beste egutegien ildokoa baita.

Haren bidean, hilabete bakoitzari orrialde bakarra eskaintzen dio Leizarragarenak. Orobat, hilabetearen izenak letra larri beretan idatzita daude, batean euskaraz³¹ eta besteetan frantsesez, jakina.

Izen bakoitzaren azpian, lore-grabatu baten erdian, hilabeteari dagokion zeinu zodiakala irudikatu da Ha(l)tinen egutegi guztietan. Edo zehatzago esanda, alde batetik, irudia eta, bestetik, zeinua. Leizarragaren *Kalendrerak* dakartzan grabatuok Haultinek 1565 eta 1567rako argitaratu zituen egituegietako berberak dira. Desberdintasunak inprimatze-akatsi dagozkienak baino ez dira. Otsailko zeinu zodiakalari dagozkion arrainak, esaterako, alderantziz (“hankaz gora” esango genukeen, hankarik izan balute) agertu zituen 1567koak.

Lore-grabatuaren azpian eta hilabete bost zutabeko taularen gain-gainean, hilabete horretan egunak eta gauak bataz beste izango duten ordu-kopurua zehazten da, betiere letrakera italikoan idatzita. Horretan ere Haultinen beste egutegietan bezalatsu. Leizarragarenak, baina, mehetuago uzten du hark eman ohi duen infomazioa. Nabarmentzekoa da, adibidez, Leizarragarenak ez dakarrela hilaren hebraierazko izenik, ez eta bestelako betegarririk ere³².

Gainerakoari dago kiola, bost espazio edo zutabetan eskaintzen du *Kalendrerak* funtsezkoa den informazioa³³. Zer esanik ez: Haultinen 1565eko eta 1567ko egutegiek eskaintzen duten molde orokor berean.

Alderdi horretan, eta Leizarragaren inprimatzaileak egutegietako espazioak mugatzeko ezartzen dituen goitik beherako marrei muzin egiten bazaie, F. Estienne-ren 1563ko edizioa³⁴ litzateke Haultinek argitaratutako egutegien zinezko “aurretikoa”, egitura orokorra berdina baitute editore bien lanek. Eta ez gara egutegi haietan hilabete bakoitzari eskaintzen zaion orrialde osoaren kontuaz bakarrik ari; zutabeen antolamendu orokorra eta ordena ere berdina dute, eta ez batean ez besteetan ez da falta honelakorik: urrezko zenbakiak, hileko egunak, letra dominikalak, egutegi erromatarra eta aipamenean koadroak.

Leizarragarena bereziagoa da, berriz ere, eta espreski aldentzen da haietatik hainbat detailetan, beskoiztarraren planteamendu ideologiko-erlijiosoan ñimiñokeria ez diruditen detaileetan hain zuzen. Orrialdearen egitura hautsita, eta garaiko egutegi gehienek egin ohi zutenaren aurka (Haultinen beste *calendrier* biak barne), batetik, hilabetearen amaieran ez du salmo-zatirik

³¹ URTHARRILLA, OTSAILA, MARTCHOA, APRILLA, MAIATZA, EREYAROA, UZTAILLA, AGORRILLA, BURIJILLA, URRIA, HACILLA eta ADVENDUA.

³² Betegarri huts edo begi bistakoak ziren, adibidez, zenbat egun zituen hilabeteak jartzea, ilargi-egutegiaren iraupena (aurrekoak baino bat gutxiago) zehaztea, zenbat egun zituen hilabeteak bisurte suertatuz gero...

³³ Engammarek garaiko *kalendrierez* ari dela dioen bezala, aski ohikoa zen egutegi genevatarretan bost espazio bereiztea: “Quatre colonnes précèdent les mentions bibliques et historiques [...] On trouve la lettre d’or en chiffres arabes, le quatrième en chiffres romaines, la lettre dominicale, puis les jours selon le calendrier romain. Ces mentions inaugurent ce qu’on peut qualifier de technicité des calendriers genevois” (Engammare 2004, 41).

³⁴ Estieneren 1563koa “copie actualisée des calendriers de Badius” (Engammare 2004, 41) balitz ere, honena ez bezalako egitura erakusten du, Bade edo Badius izenekoarenak (1561) ez baitu egutegi erromatarrik eta zutabeen ordena ere era desberdinean emana baita (ezkerraldean *auri nombrea*, gero letra dominikalak, hirugarrenik egunak eta, azkenik, ohar historiko-sakratuak).

F E V R I E R.

Le deniziema a xxviij iours, La Lune xxix.
L'ap da Bisseste il en a xxx. La Lune xxx.
Le iour 10 heures, & la nuit 14. Selon les Hebreux est le xij. & l'ap-
pellent. S. E. B. A. T.

16	i	d	Calend.	Purification de la vierge Marie. Le 8. les Romains ont commen- cé le Printemps: selon Plin. Le 11. Noël. 40. iours apres auoir veules fommets des hautes mon- tagnes, emuoya le corbeau, & puis la colombe, laquelle retourna, Genese 8.
5	ii	e	4	
13	iii	f	3	
2	iiii	g	Prid.No.	
10	v	A	Nonz.	
18	vi	b	8	
7	vii	c	7	
15	viii	d	6	
4	ix	e	5	
12	x	f	4	
1	xi	g	3	
9	xii	A	Prid.Id.	
17	xiii	b	Idus.	
6	xiiii	c	16	
14	xv	d	15	
3	xvi	e	14	
11	xvii	f	13	
	xviii	g	12	
	xix	A	11	
	xx	b	10	
	xxi	c	9	
	xxii	d	8	
	xxiii	e	7	
	xxiiii	f	6	
	xxv	g	5	
	xxvi	A	4	
	xxvii	b	3	
	xxviii	c	Pri. Cal.	

P S E A U M E L X V.

L'œu qui des œuiffes œu verge
Urent la terre nourrir,
Afin que le foyent. & l'orge
Pouffent creistre & meurrir,

3. 116.

O T S A I L L A.

Eg una da 10. oren, eta gama 14.

16	i	d	Calend.	Maria virginaren Pu- S. Blasi. (rificaciona.
5	ii	e	4	
13	iii	f	3	
2	iiii	g	Prid.No.	
10	v	A	Nonz.	
18	vi	b	8	
7	vii	c	7	
15	viii	d	6	
4	ix	e	5	
12	x	f	4	
1	xi	g	3	
9	xii	A	Prid.Id.	
17	xiii	b	Idus.	
6	xiiii	c	16	
14	xv	d	15	
3	xvi	e	14	
11	xvii	f	13	
	xviii	g	12	
	xix	A	11	
	xx	b	10	
	xxi	c	9	
	xxii	d	8	
	xxiii	e	7	
	xxiiii	f	6	
	xxv	g	5	
	xxvi	A	4	
	xxvii	b	3	
	xxviii	c	Prid. Cal.	

*Prima uera Romanoic
hemen hatsen Plin
diocnaC.*

Igu, quia Pifcesan.

*M. Luther egun hu-
nequin hil, 1546.*

S. Pierris.

**S. Matthias. Biffex-
(aren lekua.**

4. Kalendrea, Aroxeia, P. Hautin, 1571. Calendrier historial, Paris, P. Hautin, 1567

eskaintzen, eta bestetik, oraintsu esana dugu, ez du hilabeteen hebraierazko izenik³⁵ eransten. Deigarriak ñabardura biak. Baina gero ere mintzatuko gara horretaz, eta hobe dugu orain hilabeteen taulen egiturara itzultzea.

Esan bezala, bost zutabeetatik lehenengoan, *auri nombrea* delakoari dagozkion zenbakiak agertzen dituzte Leizarraga-Haultinek, modu arabiarrean idatzita. Beste serie gisako bat osatuz, zutabe horretako zenbakiek “URTE GUCIEZ IAQUITECO” taularekin egiten dute lotura. Horrela, urteari dagokion urrezko zenbakiak ezin argiago adierazten du noiz izango den ilberria (“eta handic amorz ilhargui bethea”) urte horretako hilabete guztietan.

Bigarren zutabeari gagozkiola, hilabeteak dituen egunen numerazioa ematen da Haultinen egutegietan, hau da, egungo egutegiekin gorde duten “quantième” delakoa, eta zenbaki erromatarretan betiere.

Hirugarren zutabearen aste-egunak azaltzen dira alfabetoko lehen zazpi letra xeheez osatutako serieekin adierazita. “Urte guciez iaquiteco” izeneko taulan agertzen diren *letra dominikal* desberdinek finkatzen dute urte bakoitzaren hasierako lehen igandea; letra horrek erakusten du gero, taula honetan, noiz zen igande eta zein aste-egunetan hasten zen urtea.

Laugarren zutabearen, bestalde, lehendik datorren egutegi-tradizioan ere erabili ohi zen data-sistema erromatarra agertzen dute Haultin-Leizarragak, hilabetearen kronologia hiru data nagusiren inguruan harilkatuta (*calenda, nona* eta *idus* izenekoak). Hiru egun seinatu horien aurretik dauden zenbakiek (handienetik txikienera jarrita) egunak zein posizio duen hurrengo egun nagusiaren aurretik adierazten dute.

Eskuin aldeko koadroan, ez beti bakoitzari zegozkion egunaren parean, jai garrantzitsuak, santu zenbaiten izenak, ohar krono-astrologikoak eta arrazoi desberdinengatik gogoratu beharreko diren gertakari historikoak daude irakurgai.

Guztietatik, batzuk ortodoxia kalbindarreko egutegi orotan azaltzen dira eta beste batzuk, aldiz, originaleki edo dira haietan agertu ahal izateko, jarraian erakutsiko den moduan. Eta hemen datza, ziurrenik, Leizarragak haien (eta Haultinen beraren) ohiko egutegietan inprimatzen zenarekin planteatzen duen hausketa larria.

Leizarragaren jokabideak garaiko egutegigileenak baino laburzaleago dirudi, hau da, haietatik jasotzen du, baina ez du interesgarria iruditzen zaiona baino jasotzen. Hortik, bada, Leizarragaren *Kalendrerari* antzematen zaion arintasun-inpresioa. Nonbait, testu-zama gehiegirik gabe egoteak emana³⁶. Gainontzeko *calendrierekin* erkatzea besterik ez dago horretaz jabetzeko.

Nolanahi ere den, eskuin aldeko koadro miszelaneoaz dihardugula, ezin ahantz daiteke informazioa sailkatzeko orduan letrakera-motak duen garrantzia.

³⁵ F. Estiennek 1563an kaleratu zuen *Kalendrierean* agertzen badira ere, 1567an argitaratu zuen egutegian desagertu egin ziren.

³⁶ Beste baterako utzi liteke ikono eta grafikoen arloan Leizarragak hautatu zuen bide lehor eta zinez kalbindarraren arrazoia aztertzearena. Gogoratu baino ez, Haultinek beste egutegietan ohar historiko-erlijiosoen multzoan tartekatu zituen irudi eta zeinu zodiakalak errotik desagertu zirela Leizarragarenean. *Kalendrerak*, esan bezala, orri-buruetak irudiak besterik ez zuen gorde.

Oro har, *Kalendrerak* Genevako ohiturari segitzen dio letrakera-moten erabilera³⁷. Horrela, letra etzanak gai profanoak (krono-astrologikoak) idazteko erabiltzen dituen bitartean, jai kristologikoak, santuenak eta konmemorazio historiko-erlijiosoak letrakera zuzenez eskaintzen ditu³⁸. Aurreratua dugu, baita ere, anekdotaren esparruan geratzen dela letra larrien eta larri motzen erabilera (lehenak taulen izenburuetarako eta hilabeteen izenak agertzeko, eta bertsalak urtaroren bat idazteko eta Eguberri jaia jakinarazteko)³⁹.

Ondoko lerroetan, mintzagai dugun koadro horretako gai profanoen esparruari ekingo diogu lehendabizi, historiko-erlijiosoei gero, eta jai erlijiosoen arloari amaieran.

Mailakatze horren arrazoia, esan beharrik ez dago, metodologikoa da, Leizarraga itzultze-lan hertsitik noraino desbideratzen den argiago ikus dadin eta, aldi berean, noraino gorde zuen ortodoxia kalbindarra ageriago gera dabilgun.

4.2.1. Ohar krono-astrologikoak

Letra larri motzetan eman zituen beskoiztarrak PRIMAVERA eta UDA hitzak eta letrakera etzanez larrazkeneko aipua eta neguarena: “*Automnea hemen hatsen*” ([vii]) eta “*Negu hatseda*” ([viii] vº)⁴⁰. Urtaroei buruzko berri horiek, gogorazi beharrik ez da, egutegi kalbindar guztietan agertzen ziren. Ondokoak bezalatsu, hain zuzen.

Letrakera etzanez, “krono-astrologiko” izendatu oharrak ditugu *Kalendreran*. Bai zutabe/koadroaren barnean aurkitzen dira eta bai hilabete bakoitzeko koadro horien gainean.

Azken hauek egunen eta gauen batez besteko luzerari buruzko informazioa eskaintzeko ezarriak dira. Egutegi erreformatu guztietan bezala, azken batean. Urtarilean, adibidez, honela agertze da oharra: “*Eguna da 9. oren, eta gaua 15.*”⁴¹; maiatzean⁴² eta ereiaroan (ekainean), berriz, “*Eguna da 16. oren,*

³⁷ Halere, 1565 eta 1567ko egutegietan Haultinek ez zituen gai erlijiosoen eta gai profanoen letramotak bereizi, guztiak eman baitzituen letra xehe arruntean. Lerro bereizketa hutsa eginez, baina jarraian, datoz, esaterako, otsaileko lehen ohar biak: “Purification de la vierge Marie./ Le 8. les Romaines ont commence...”. Ohar astrologikoak eta erreferentzia biblikoak, aldiz, letrakera etzanez eskaini zituen: *Soleil en Aquarius, Iours caniculaires, Matt. 2, Genese 8*, etab.

³⁸ Karaktere zuzenez idatzita egon arren, bereizketa horretatik at geratzen bide dira egutegi erro-matarrari dagozkion terminoak (“Calend.,” “Nonae,” “Idus”, etab.). Letrakera mota horren hautua eta erantzukizuna Haultinenak baino ez dira. Izatez, berdin jokatzeko du ezagutzen zaizkion hiru argitalpenetan.

³⁹ Baderen antzera diahrdu Leizarragak honetan: “il n'utilise pas de majuscules en dehors du titre de chaque mois et de celui de l'entrée dans une nouvelle saison” (Engammare 2005, 647).

⁴⁰ Azken bi hauek gainerako ohar krono-astrologiko arrunt guztiak legez eman izanaren arrazoiak galdetuz, nekez jakin liteke oharkabean iragandako hutsa izan zen ala berariak markatutako bereizketa, ez baita, izan ere, Leizarragarenean bakarrik agertzen den jokamoldea (esaterako, literalki desmarkatua geratzen da “*automne*” delakoa Estienne-ren 1567ko egutegian ere). *Kalendreraren* kasuan, dena den, hitza biltzen duen perpaus-inguruneak dirudi urtaro-izena letra larritz ez markatzeko arrazoia. Guztiarekin ere, Haultinek letra larri motzetan eman zituen lau urtaroen izenak frantseseko edizio bietan: PRINTEMPS, L'ESTE, AUTOMNE eta L'HYVER.

⁴¹ Kalko huts dira: “Le jour 9. heures, & et la nuit 15” (Haultin, 1567); “Le jour a 9. heures, & la nuit 15.” (Cartier, 1580), etc.

⁴² Haultinen egutegietan oharkabean burututako “akatsa” dirudi maiatzekoak, hamabost (15) ordukotzat adierazi behar baitzen eguna eta bederatzi (9) ordukotzat gaua, gainontzeko egutegietan bezala jokatu izan balitz. Leizarragaren *Kalendrerak* errepikatu baino ez du egiten Haultinen aurreko edizioetan aurkitutakoa.

eta gaua 8.”, etab. Uztailari dagokion esaldia amaitu gabe geratu zen testua inprimatzean: “*Eguna da 15. oren, eta gaua*”.

Behin tauletan barneraturik, bisurteaz, Zodiakoaren zeinuez, urteen hasiera-amaiezez eta urtaroez baino ez dihardute oharrok. Batzuk, bistan da, erabilgarriak eta beste batzuk jakingura hutsaren arlokoak.

Ezin erabilgarriago, esaterako, otsailaren 24ko oharra:

“*Bissextaren lekua*”⁴³.

Uztailaren 20koa ere praktikoa samarra edo izan zitekeen, eta ez bakarrik urteko egunik beroenak hasten zirelako⁴⁴:

“*Egun Canicularac hemen hatsen*”⁴⁵.

Berdin abuztuaren 27koa

“*Egun canicularac hemen acabatzen*”⁴⁶.

Irailaren 13an, berriz,

“*Automnea hemen hatsen*”⁴⁷.

eta abenduaren 14koa, bestetik,

“*Negu hatsed*”⁴⁸.

Ez dago oso garbi erabilgarri izan ote zitezkeen hainbat ohar; nekazari-entziklopediaren esparrukoak suertatzen ziren, dena den. Ekainaren 10ekoa, esaterako:

“*Urtheco egunic lucena*”⁴⁹.

Edo haren osagarria den abenduaren 12koa:

“*Urtheco egunic laburrend*”⁵⁰.

Interesgarria da, halaber, “jentil”-ek emandako informazioa ere erabiltzen zela ikustea.

Erdi astronomikoak, erdi historiko-etnografikoak, datuek esanahi gehiegirik ez bide duten bitxikeria miszelaneoek zipriztintzen dute *Kalendrer*a. Horrela, urtarrilaren 18koa:

“*Ptolomeoren araura; neguaren erdia hemen*”⁵¹.

⁴³ *Locus bissexti* esan ohi zitzaion martxoaren kalendetarako seigarren honi. “Lieu de Bissexte” dio Haultinek (*Kalendrier*, 1567), “Le lieu de Bissexte” Estiennek (*Kalendrier*, 1567) eta “Le lieu de bisse.” Cartier-ek (*Kalendrier*, 1580).

⁴⁴ Tradizio hipokratikoaren arabera, gaixotasun larriak erabakitzen ziren egun horietan: izurriteak, etab.

⁴⁵ Data horretatik beherago bada ere, “Les jours Caniculaires” dio Estiennek (*Kalendrier*, 1567); 21ean jarria du Cartier-ek (1580): “Les jours Caniculaires”. Aitzitik, Haultinek (1567) 20an bertan ematen ditu “Jours caniculaires” horiek.

⁴⁶ Abuztuaren 27aren parean, “Fin des jours Caniculaires” dio Estiennek (*Kalendrier*, 1567). Cartier-ek, berriz, 16an jartzen du ohar bera (1580). Haultinek (1567) 26an jartzen du “Fin des jours caniculaires”.

⁴⁷ “AUTOMNE” diote Haultinek (1567), Estiennek (1567) eta Cartier-ek (1580) egun berean.

⁴⁸ “L’HYVER” edo “L’HYVER” bezala agertzen da gehienetan: abenduaren 10ean Estiennek (*Kalendrier*, 1567) eta hamahirugarren egunaren parean Haultinek berak (1567) eta Jannon-ek (*Kalendrier*, 1620). Cartier-ek (1580), aldiz, hamaikagarren egunean eta letrakera xehez: “L’hyver”.

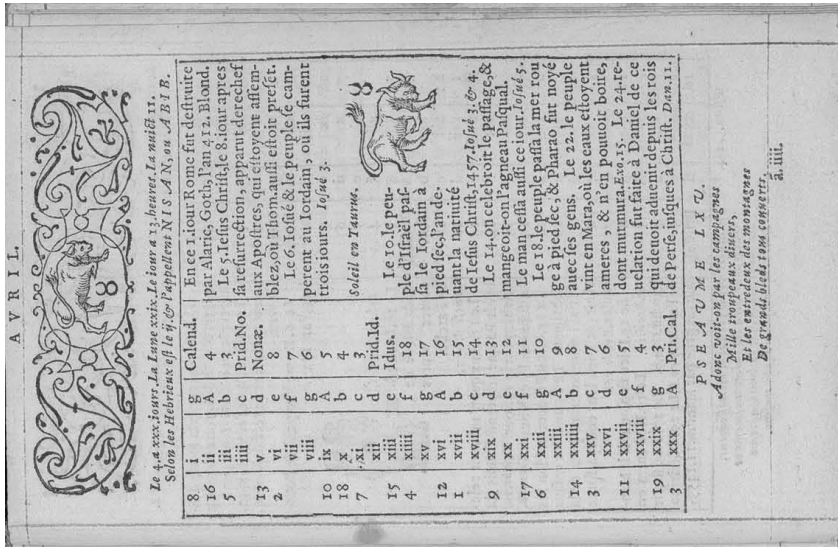
⁴⁹ “Le 11 plus longs jours” dio Jannon-ek (*Kalendrier*, 1620). Cartier-ek (1580) 14aren egunean jarri zuen “Plus longs jours”. Haultinek, azkenik, 15aren parean: “Plus longs jours”.

⁵⁰ “Plus petis jours”: abenduaren 9an Haultinek (1567) eta Cartier-ek (1580), 10ean Estiennek (1567) eta bosgarren egunaren parean Jannon-ek (*Kalendrier*, 1620).

⁵¹ “La moitié de l’hyver selon Ptolomee” diote Estiennek (1567) eta Cartier-ek (1580). Gauza bera diote Haultinek (1567), baina testua urtarrilaren 22aren parean jarrita.

5. *Calendrier historial*, [Geneva], F. Estienne, 1567. *Calendrier historial*, Paris, P. Haultin, 1567

edo otsailaren 8koa:

“*Primauera Romanoèc hemen hatsen Plinec dioenaz*”⁵².

Eta baita uztailearen 18koa ere:

“*Egun hunetariec Egyptionoeèc urthea hatsen dute Plinec dioenaz*”⁵³.

Orobat, Leizarragaren egutegiak gainontzeko kalbindarrek bezainbesteko garrantzia ematen dio Eguzkiaren ibilerari, zein bere hizkuntzan, berdin-berdina baitute guztiak informazioa.

Zodiakoaren erreferentziak ezinbesteko dira horretan. Izatez, hilabete guztietan agertzen da horren inguruko berririk, “Iguzquia” non dagoen esanez⁵⁴: *Iguzquia Aquariussean* (urtarrilaren 13an), *Iguzquia Piscesean* (otsailaren 12an), *Iguzquia Ariesean* (martxoaren 11n), *Iguzquia Taurusean* (apirilaren 11n), *Iguzquia Geminean* (maiatzaren 12an), *Iguzquia Cancerean* (ekainaren 15ean), *Iguzquia Leoan* (uztailearen 15ean), *Iguzquia Virgoan* (abuztuaren 13an), *Iguzquia Libran* (irailaren 18an), *Iguzquia Scorpiusean* (urriaren 11n), *Iguzquia Sagittariusean* (azaroaren 12an) eta *Iguzquia Capricornusean* (abenduariaren 9an)⁵⁵.

Esan bezala, atal honetako ohar guzti-guztiak dute beren kidea egutegi erreformatuetan.

Kronologiari erreparatuz gero, agerian dago egutegi julianoari zerion hamar eguneko desfasea izan zuela *Kalendrerak* ere Frantziar egutegiaren erreforma gregoriarra onetsi zenetik aurrera⁵⁶. Zodiakoaren zeiniek ere hamar eguneko desfase hori islatuko zuten 1583tik aitzina⁵⁷.

Nolanahi ere, ikusia dugu ez dela horretan amaitzen Zodiakoaren informazioa *Kalendreran*. Esan bezala, hilabete bakoitzari dagokion taularen buruan, eta hilaren izenaren azpian dagoen lore-edergailuaren barruan, zeinu bakoitzaren irudikapen klasikoa dator, eta, horrezaz gain, bakoitzari dagokion zeinu estilizatu⁵⁸.

Eta diogun berriro: azpimarragarria da grafismoari dagokion atala, besteak beste, Leizarragaren *Kalendrerak* Pierre Hau(l)tin inprimatzailearen beste *kalendrier* batzuekin duen loturaz mintzatuko direlako Zodiakoaren irudi grabatu horiek. Izan ere, Haultinek 1565ean Lyonen eta 1567an Parisen argitaratutako egutegiak, geroago Leizarragarenak kaleratuko dituen zurezko

⁵² “Le 8. jour les Romains ont commencé le Printemps selon Pline” diote Haultinek (1567) eta Estiennek (1567). Cartier-ek (1580) ez dakar ohar hori.

⁵³ Hitzez hitz errepikatzen da aurreko egutegietan jasotakoa: “Ce mesme jour les Egyptiens commencent leur année, comme Pline le recite” (*Kalendrier historial* 1555, Bade). “Le 18. les Egyptiens commencent leur année, comme Pline recite” (Haultin, 1567; Estienne, 1567). Cartier-ek (1580) ez dakar oharra.

⁵⁴ Gainerako egutegi erreformistek aurkezten dutenaren itzulpena baino ez du egiten *Kalendrerak*: *Sol[eil] en Aquarius, Sol. en Pisces, Sol. en Libra, Sol. en Scorpius*, etc. (ikus, adibide baterako, Estienne-ren 1567ko *Kalendrier historiakan*: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.f171.pagination.angFR>).

⁵⁵ Ez dirudi garrantzi gehiegirik ematen zitzaionik Zodiakoaren zeinuak egutegian egun zehatzetan jartzeari. Izatez, arrunta ohi da bizpahiru eguneko aldea egotea egutegi batetik bestera. Horrela, Haultinek berak 1567koan ekainaren 13an ematen duen “Soleil en Cancer”, *Kalendreran* 15ean ematen du.

⁵⁶ Praktikan, inolako baliorik gabe geratu zen *Kalendreran* 1582ko abendutik aurrera. Vinsonek, baina, ezin ukatuzkoa den arrazoi ideologiko-erlijiosoak bakarrik nabarmendu zuen haren zokoratzean: “En revanche, le *Kalendreran* et l’*ABC* ont dû être largement répandus en Basse-Navarre et en Soule; aussi y ont-ils dû être recherchés et détruits, lors de la réaction sous Louis XIII, avec plus de fureur encore que le Nouveau Testament” (Vinson 1891-1898: 1984, 43).

⁵⁷ Cartier-ek (1580) ere ez zuen aurrakusi gain-gainean zeukaten egutegi-egokitzapenaren arazoa.

⁵⁸ Haultinek beste irudi mota bat –oso antzekoa baina ezberdina, azken finean– tartekatatu zuen hilabete bakoitzeko ohar historiko-erlijiosoan artean, Leizarragaren edizioak jasoko ez zuena.

6. Calendrier historial, Paris, P. Haultin, 1567 (orri-buruak)

orkoi beretatik sortutako irudiak erakusten baitituzte, haien arteko lotura zenbait bederen agerian utziz.

4.2.2. *Histori data gogoangarriak*

Gertakari historikoei dagokienez ere, garaiko egutegi erreformatu gehien antzera jokatzeko du Leizarragaren *Kalendrenak*, besteetan frantsesez eskaini ohi direnak euskaraz eskainiz.

Inoiz besterik esan eta idatzi izan bada ere, azpimarratu behar da normalean erlijio-arrazoiengatik gogorarazi behar diren gertakarien inguruko datak direla kalendreratutakoak⁵⁹.

Beskoitzarrarenean horratik ez dira hamar bat izatera iristen. Eta guztietatik, bat baino ez da, nolabait esateko, etxeko uztatik aterea. Hark euskaratutako *Testamentu Berriarekin* du zerikusia eta egungo irakurleari deigarriena gertatuko zaio seguruenik. Izan ere, honako ohar hau erantsi zuen Leizarragak irailaren 24aren parean:

“Egun hunequin Testamentu berria Heuscaraz lehenic imprimitzen acabatu 1571”.

Agerian da euskal eliza erreformatuan izan eta izango zuen garrantziagatik eraman zela datu hura egutegira, eta ez bestelakoengatik. Ohar historikoa, baina, era berean, esanahi erlijioso nabarmena zuena euskal kalbindarrentzat⁶⁰.

Aipamen hori kenduta, beste ohar historiko guztiak egutegi erreformatuetan etengabe errepikatzen ziren horietakoak dira, gehienetan –barka beki-gu erredundantzia– arrazoi erlijiosoengatik ezarriak. Bakan batek interes historiko hutsa (sinbolikoa, agian?⁶¹) baino ez bide du erakusten. Halakoa dirudi martxoaren 25ekoak:

“Egun hunequin Venetia edificatzen hassi içan cen, 421”.

Haultinen 1567ko Calendrierak ere jasoa zuen oharra:

“Ce 25. fut commencee à bastir la ville de Venise. l’an 421”.

Aitzitik, Estienne-ren egutegi nabartuak ez du lekurik horrelako gertakari tartekatzeke, *Bibliaren* esparrukoekin gainbetea baitu orrialde gehiena. Antzera jokatzeko du Cartier-ek ere (1580).

Arreta gehiago eskatzen du urtarrilaren 26ko datu historiko huts dirudienak:

“Charlemagne egun hunequin hil. 815”⁶².

Besteak beste, lehen begiratuan lirudikeenaren aurka, datu historiko hutsa ez delako. Engammarek zioenari helduz, “au XVIe comme au XVIIe siècle,

⁵⁹ *Kalendrenaren* kasuan ez dago hain garbi Drozek frantses egutegi kalbinistetan antzematen us-te duena: “des notions historiques [...] qui n’ont rien à voir avec la religion” (Droz 1974, 26). Gurean ere bideratuago lirudike Soulié-rek ikuspuntuak: “mais si ces rappels historiques nous paraissent hétéroclites ils ont une signification théologique précise” (Soulié 1980, 171).

⁶⁰ *Kalendrenaren* inprimatze-datari dagokionez, eta bertan dagoen egutegiaren lehen urtea 1572a zen neurrian, pentsatzekoa da haren kaleratze-data ere ez zela azaroaren erdi aldea baino askoz gehiago atzeratuko, zeren eta, salduko baziren, ezinbesteko izaten baitzuten egutegiak beranduenez udazken partean argitaratzea, zetozkeen azoka-egunak aprobetxatu ahal izateko. “À la fin du siècle, certains almanachs genevois furent toutefois imprimés en novembre, quoi qu’il en soit avant le début de l’année marquée sur la page de titre” (Engammare 2005, 645, oharra).

⁶¹ Ikus honako lan honetako 92. oharra.

⁶² Estienne-ren 1567ko *Calendrier*-ean: “*Charlemagne trespassa, l’an 815*”.

associer des noms à des dates de mort dans un calendrier était perçu comme un geste religieux, d'autant plus que ces calendriers étaient quasi toujours reliés à une bible ou un psautier" (Engammare 2004, 31).

Izan bide zituen esanahi eta balio erlijiosoak aurkitzean letzake, beraz, parioa, ez ukatzean. Besteren artean, mendebaldeko eta ekialdeko elizen arteko bereizketaren erreferentzia implizitua egon liteke frankoen enperadorearen heriotzaren aipuan, esan ohi baita *kredoan* "filioque" klausula sarztearen aldeko borrokatzaile sutsua izan zela Karlomagno Akisgrango Kontzilioan (809an), Leon III elizburuak formula ezabatzearen alde egin zuenean. Mendebaldeko kristau gehienak biltzen dituen aitorten hori, ezaguna den bezala, gero Ekialdeko Zisma izenekoaren aurrekaria izan zen. Hortik, agian, egutegi erreformatuetan agertzearen balio sinbolikoetako bat.

Bestalde, *Kalendrerak* dioena gorabehera, badirudi Karlomagno 814an hil zela⁶³, eta, gainera, urtarrilaren 28an, ez 26an, egutegi erreformatu askotan agertu legez⁶⁴. Handik 350 urtera (1165ean) "antipapa"-tzat hartua izan zen Pascal III.ak *santu* bilakatu zuen. Ondorengo Eliza erromatar ofizialak inoiz ez zuen kanonizazioa zalantzatan jarri, baina nahiago izan zuen santuen zerrendatan gehiegi ez nabarmentzea. Edonola ere, Karlomagnoaren aldeko kultu erlijioso tolerantia izan zen (batik bat, Akisgran inguruko lurraldeetan), harik eta Benedictus XIV.ak nolabaiteko onespenez ofiziala eman zion arte beatu gisa hartzean.

Tradizio zaharrari segituz, santutasunaren kalifikatiboa gorde zitzaion erreformista ez ziren zenbait egutegitan. "S. Charlemagne" gisa azaldu zen, esate baterako, 1493ko, 1498-1500eko eta 1508ko *Compost et calendrier des Bergiers*-etan⁶⁵, "S[ainct] Charlemagne roy" 1480ko eta 1496ko *Compost et Calendrier des Bergiers*etan eta hari berekoa zen 1529ko *Le Grant Calendrier et Compost des Bergiers* (Troyes, Nicolas Le Rouge) delakoan⁶⁶, betiere, eguna egokiro emanez: 28an.

Esan gabe doa nekez egutegira zezaketela enperadorearen santutasuna eliza erreformatuek, santu (erromatar) guztiak sistematikoki ezabatuak edo ordeztuak baitzituzten *calendrier*etan; aitzindariaren garrantzi historiko-sinbolikoa islatu, ordea, bai.

Ulergarria, beraz, kalbindarrek balio berezia eman izana erlijio-ataka gaitzetako heroetzat hartutako enperadorearen irudiari. Ildo horretan, "[Pierre] Viret comme Bèze avant lui saluent le monarque éclairé, promoteur du culte compris de toute l'assemblée des chrétiens, et amateur de la Bible. La figure de Charlemagne est récupérée et sert à légitimer la réforme contemporaine, voulue et patiquée plus de sept cents ans auparavant"⁶⁷ (Engammare 2004b, 138).

⁶³ Horrela dator *Calendrier* gehienetan ere. Salbuespenetako bat F. Estienne-k 1563an eta 1567an kaleratutakoan dago.

⁶⁴ Haultinek (1567) 27an datatzen du gertakaria: "Le 27. Charlemagne trespassa, l'an 815". Datan inguruko arazo honetaz, ikus Engammare 2004b, 137-138.

⁶⁵ Egutegi guztiaren ildoan, santutasunaren laburdura gabe kaleratu zen 1499koan: "Charlemagne".

⁶⁶ Harriturik edo ikusi zuen Engammarek garai hartako egutegietan aski ohikoa zen aipamen mota hau: "un almanach parisien pour l'année 1510 ou *Le grant calendrier et compost des Bergiers* de 1529 le mentionnent" (Engammare 2004b, 139).

⁶⁷ Horrezaz gainera, segitzen du Engammarek, "les lecteurs de Bèze et de Viret pouvaient imaginer que Charlemagne fut un empereur français maniant parfaitement la langue française!" (*idem* 138).

Gertakari historikoak izan arren, erlijioari zuzenago datxezkion aipamenak dira gainontzekoak. Ildo horretan, fede erreformatuaren aitzindaritzat hartzen da uztailearen 9an hil zutena:

“Egun hunequin Constanceco Concilioan erre içan cen Ioanes Hus Evangelioeco eguiaren sustengatzeagatic, 1415”⁶⁸.

Era berean, gogoratu beharrekoa iruditu bide zitzaien egiazko fedea suntsi zezakeen turkoaren aurkako borroka eta arriskua ere ez ahaztea, hurko etsai kristauarena baino larriagoa izan baitzitekeen mauruak sinbolizatzen zuena. Horrela, maiatzaren 29an:

“Egun hunequin har ceçan Mahomet bigarrenac Constantinopleco hiria, 1453”⁶⁹.

Garaikideago eta erlijio erreformatuarekin lotuago dira ondokoak. Urriaren 31n, adibidez, erlijio kristauaren berbideratzearen hasiera ospatzen da:

“Egun hunequin 1517. M. Luther has cedin indulgentia Papalezco enganoaren aguertzen”⁷⁰;

Ildo beretik doa abuztuaren 18an ospatzen uste dena⁷¹:

“Egun hunequin has cedin Evangelioaren arauzco reformationea Genevaco civitatean. 1535”.

Edota otsailaren 18ko ospakizuna:

“M. Luther egun hunequin hil, 1546”⁷².

⁶⁸ Jan Hus uztailearen 6an hil zutela kontatzen du tradizio txekiarrak. Dena den, honela dio Haultinek (1567): “Jean Hus fut bruslé au Concile de Constance le 8. jour de ce mois 1415. pour maintenir la verité de l’Evangile”. F. Estienne-ren 1567ko *Calendrier historial* delakoak ere berdin ematen du data: “Jean Hus fut brassé au Concile de Constance le 8. jour de ce mois 1415. pour maintenir la verité de l’Evangile”. Ildo beretik jotzen du Cartier-ek ere (1580): “8. Jean Hus fut bruslé au Concile de Constance 1415. pour maintenir la verité de l’Evangile”.

⁶⁹ Latinez inprimatua dago aipamen mota honen iturri izan bide zen *Ephemeris historica*: “Constantinopolis expugnatio à Mahumete 2. Turca, ano Christi 1453” (Crespin, 1551). Frantsesezko egutegietan, berriz: “Le 29. Constantinoble fut prise par Mahomet II. 1453” (Estienne, *Calendrier*, 1567); berdintsu Haultinen 1567koan: “Le 29. Constantinoble fut prise par Mahum. II. 1453”. Ez ziren data zehatzak egutegi erreformisten kezka nagusia, aurreko urtean datatzen baitu, esate baterako, 1680 *Calendrierak* (Charenton, Antoine Cellier) gertakari hori: “Le 29. 1452. Mahomet II. Empereur des Turcs, après un long & difficile siege, prit Constantinople, où il exerça de grandes cruautés” (ikus Engamare 2004, 59). Cartier-ek (1580) ez du aipatzen, besterik baitu emateko.

⁷⁰ Desberdintasun txikiak, baina desberdintasunak azken batean, dira egutegien artean atzematen direnak: “Luther commença à découvrir les abus des indulgences du pape, 1517” (*Calendrier historial* 1555, Bade); “M. Luther commença à donner des propositions contre les indulgences du Pape, en la ville de Vvitemberg” azaltzen da *Calendrier historial* delakoan (Genève, François Estienne, 1563 eta 1567), “Le 31. 1517. & 101.an, apres que Jean Hus fust bruslé, Martin Luther donna propositions contre le Pape” (Haultin, 1567). Cartier-ek (1580), aurreko egunetan Picardiako Quesnoy eta Verdun sur la Saunekoak bezala, Basileako jaiak iragartzen ditu egun horretarako: “F. à Basle en Suisse”.

⁷¹ Abuztuaren 17an behar luke, dirudienez. Data horren parean lerrokatuta datoz bai Baderen oharra (“L’an 1535, commença la reformation selon la verité de l’Evangile, en la tresrenommée cité de Geneve”, 1555) eta bai Cartier-ena (“Commença la reformation selon la verité de l’Evangile, en la tresrenommée cité de Geneve, 1535”, 1580). Bistan da gaizki datozela Estienne-k (1567) ematen duen data eta, hartan oinarriturik, Haultinek eskaintzen duena ere: “27 La reformation selon la verité de l’Evangile fut mise en la tres renommee Cité de Geneve l’an 1535”.

⁷² Ez dago argiegi zein eguni dagokion oharra Estienne-renean (justu ondoren “Le 18. la feste des fols estoit celebree à Rome” baitio), baina horrela agertzen da: “M. Luther vray serviteur de Dieu mourut l’an 1546” (1567). Cartier-ek honela dakar oharra: “Le 18. mourut Martin Luther vray sevitue de Dieu, 1546” (1580).

Interes historiko-erlijioso hurbilagokoa (eta sinbolikoagoa) du, zalantza gabe, maiatzaren 6koak:

“Egun hunequin Borbonec har ceçan Roma, 1527”⁷³,

Frantziako botere politikoa Erromaren aurka altxaturik erakusten baitzen eta, zeharka bederen, Albretoko Joana erreformatzailea borroka erlijiosoan inplikatu⁷⁴.

Leizarragaren joera data historiko-erlijiosoekiko, ikusten denez, ez da na-roa (ez, behintzat, fede bereko egutegi gehienetakoa bezainbeste), baina bai, urritasun horretan, zehatza eta hitz gutxikoa.

Kalendrerak badu, halaz ere, ustezko gabezia bat atal honetan, argitaratu zen garairako bitxiago bilakatzen duena: ez da kalbindarren buruaren herio-tza aipatzen⁷⁵. Kalbin 1564ko maiatzaren 27an hil zen eta *Kalendrer*a 1571ko datarekin kaleratu zen⁷⁶. Baina ustezko gabezia diogu, zeren beste kalbindar batzuk ere ez baitzuten haienetan jaso. Hala, esaterako, Haultinenak (1567), Cartierenak (1580) eta beste zenbaitenak.

Nolanahi ere den, nabarmendu beharrekoa da ohiko egutegi erreforma-tuekin dagoen aldea, haietan garrantzi ezin handiagoa ematen baitzitzaien historikotzat hartzen ziren aipamen biblikoek ere. Leizarragarenean ez bezala.

Badirudi egutegi kalbindarretan Testamentu Zaharreko herria (Israel) eta protagonistak (Noe, batez ere) aipatzean, frantziar komunitate erreformatua Bibliako herri hautatuarekin identifikatzea bilatzen zela⁷⁷. Zenbaitetan, gaine-ra, identifikazio horretarako baliabide desberdinak zerabiltzatela irudituko luke. Horrela, letrakera mota desberdinetan eman arren, egutegiaren erabil-tzaileek datu historikoak eta erlijioaren esparrukoak maila bereko aipamen-tzat irakur zitzen nahi zutela ematen du. Esate baterako, egutegi garaikide bat hartuta, urriko ohar zenbaiti errepara dakieke: “*Le 11 fut le premier combat des cinq Cantons des Suisses, contre ces de Zurich: où Zuingle fut tué, l’an 1531*”, “*Le 17 iour, qui fust le 160 deus le commencement du deluge, l’Arche se reposa sur les montagnes d’Ararat en Armenie. Genes. 8*” eta “*Le 22*

⁷³ Hitzez hitz jaso zuen Leizarragak datua: “Rome fut prise par Bourbon, l’an 1527” (*Kalendrier historial* 1555, Bade). Beranduagoko egutegietan ere berdin-berdina mantentzen da oharra (“Le 6. Rome fut prise de Bourbon l’an 1527”, Haultin, 1567) eta, antza denez, baita gertakariaren interesa ere (Cartier, 1580). Dena den, Estienne-ren egutegiak (1567) ez du lekurik horretarako, garrantzitsuagoak bide ziren aipamen bibliko-erlijiosoen jositara baitauka arloa.

⁷⁴ Nafarroako erreginaren aitagarreba zen Borboi borrokazale harengandik Borboiko duke titulu heredatu zuen Karlos izenekoa.

⁷⁵ Honela jaso zuen 1620ko [*Kalendrier*]-ak gertakaria: “Le mesme jour [27an] 1564. deceda Iean Calvin”. Antzeko hitzak darabiltza 1680 *Kalendrier*aren editoreak: “Ledit jour [29aren parean dago oharra eta 18. egunari dagokion beste baten ondoren; biak gaizki, beraz] 1564. deceda Jean Calvin”

⁷⁶ Ezin jakin daiteke, oraingoz, Leizarragak eredutzat edo hartua zuen egutegia data hori baino lehenagokoa izan ote zen, eta moldaketa ere data hori baino lehen burutu. Hala balitz, indartu baino ez litzateke egingo Leizarragak itzulpen-lan gehienak 1565erako bukatuak zituelako hipotesia (Salaberri 2007). Noski, itzulpenetarako izandako ereduak (ereduak oro, alegia) inolaz ere ez ziren 1565koak baino beranduagokoak izango. Alabaina –eragozpen txikia– *Kalendrerari* dagokionez, egutegia 1572an hasi izanak azken orduko egokitzapenaren hipotesia erantsiko lioke aurrekoari.

⁷⁷ “La spécificité de l’éphéméride historique genvois est d’introduire maintes références au peuple de l’Ancien Testament. Ce faisant, le petit peuple réformé francophone s’identifie d’autant mieux au peuple d’Israël, au «petit reste»” (Engammare 2004, 58).

estoit la feste de saincte convocation” (Estienne, 1569)⁷⁸. Guztiak maila –historiko– bereko pasarteak bailiren irakur zitezkeenak.

Areago, Hautinek (1567) letrakera berberarekin ematen ditu aipatutako gehienak: “Le 15. commençoit la feste des Tabernacles, *Levit. 22*”, “Le 15. Le Turc Soliman fut repoussé du seige de Vienne d’Austrie, par Philippe comte Palatin: & perdit 8000. Turc, l’an 1529”, “Le 18. qui fut le 160. depuis le commencement du deluge, l’arche se reposa sur les montagnes d’Ararat en Armenie, *Gen. 8.*”, “Le 22 estoit la feste de saincte convocation”.

Ustezko jokaera identifikatzaile horren bilakaera Cartier-en *Calendriere*an agertzen da ezin argiago, letra etzana hiri eta herrien jai-egunak iragartzeko utzita, letra zuzen xehea erabiltzen baitu arlo guztietako oharra eskaintzeko, berdin profanoak, zein erlijiosoak, historikoak edo krono-astrologikoak.

Gainerako kalbindarrak ez bezala, ez dirudi Leizarraga behin ere partaide azaldu zenik herri “hautatu”-en arteko identifikazio-jolas horretan. Luzeago mintzatuko gara horretaz ondoko lerrootan, baina, halere, beldur gara ez ote zaigun jarrera postveterotestamentario horren sakoneko arrazoia argitu gabeko hipotesien artean geratuko.

Guztiarekin ere, bada nabarmendu beharrekorik honaino ikusitakoen artean. Hots, Leizarragak oro har –eta nahi beste salbuespen ideologiko-erlijiosorekin bada ere– egutegi kalbindarren tradiziotik edaten du *Kalendrer*a moldatzeko orduan. Bai ohar astrologikoen atalean eta bai albiste historikoen, egutegi erreformatuetan ohiko zirenak ditugu harenean agertzen direnak. Horraino, beraz, aski ortodoxia erreformatu zuzena beskoiztarrak konplitzen duena.

Jai eta ohar erlijiosoen atalean, ordea, ez ditu kontuak hain era ortodoxoan erakusten.

5. JAI ETA ALBISTE ERLIJIOSOEN ARAZOA KALENDRERAN

Ezaguna da protestantismoak ikonoen aurka (Erroma zein Konpostelako preregrinazioen aurka bezala, elizetako irudi eta eskulturen kontra) planteatu zuen borrokaren muina arlo espirituala itsutu zezaketen esparru sentsualetatik “eragozpenak” kentzean zetzala nagusiki. Oro har, beraz, sobran zegoen ikonografia guztia, tartean erromatar elizakoek hainbeste lehenetsi ohi zuten sailduen kultu amaiezina bera.

Egutegiei zegokienez, Jainkoaren eguna omen den Igandearen garrantzia ilundurik gera ez zedin, ohiko bilakatu zuten fede erreformistaren esparruko liturgian sailduen eta martirien izenak eta Maria birjinaren hainbat jai ere ez jartzea. Hortik, bada, Erdi Arotik zetozen egun beste santurekin betetako egutegiak hustutzearen jokamoldea eta, haien orde, fede erreformatuaren sentsibilitatearekin bat zегien materialaz hornitzearena. Material biblikoaz eta historiko-erlijiosoaz, zehatzago esateko.

⁷⁸ Edota, beste zerbati berantiarago nahi bada, 1620ko ekaineko laur adibide har litezke jarraian: 23an “*Le 23. le Roi Assuerus envoya un Edit par ses provinces en la faveur des Juifs, à l’encontre d’Aman & sa conspiration. Esth.8.*” eta “*Le 23. 1573. se fit la dernière batterie contre la Rochelle à la porte S. Nicolas*”, “27an “*L’Arche de Noé fut enlevée par les eaux du deluge. Genese 7*” eta, jarraian, 30ean “*Le 30.1559. Henri II. Roi de France blessé à l’œil d’un coup de lance par le Comte de Montgomeri, dont il mourut le 10. de Juillet suivant*” (*Calendrier*; 1620; ikus Engammare 2004, 54).

Engammare-k gogoratu moduan, “les calvinistes ont abandonné la plupart, sinon tous les saints du calendrier, les Apôtres exceptés, pour ne «célébrer la mémoire» que des «grands et saints personnages» de l’histoire” (Engammare 2005, 651).

Cartier-en *Calendrier historiala* ekar liteke jokabide horren adibide gisa. Beskoiztarrarena baino bederatzi urte beranduago kaleratua (1580), eta oharrez gainezka egonik, Kristoren amaren jai bakarra (“Purification de la vierge Marie”, otsailaren 2an)⁷⁹ eta santuetan “Conversion de saint Paul. Actes 9” (urtarrilaren 25ean), “La nativité de S. Iean Baptiste” (ekainaren 24an) eta “S. Iean Evangeliste mourut en Ephese, aagé de 89. ans, sours l’empereur Traian, pres de 30. ans apres la destruction de Ierusalem” (abenduaren 27an) jaiak besterik ez du aipatzen. Eta ohar historiko huts gisara –santutasunaren kalifikatiborik gabe–, irailaren 14ko oharra: “Chrysostome estant chassé hors de son Eglise de Constantinoble mourut”. Horieta mugatzen dira santuen jaien aipamenak Cartier-en egutegi kalbindarrean. Eta ez dira gehiago Haultinek 1567an kaleratutako *Calendrierean* azaltzen direnak ere⁸⁰.

Santu-martirien ia erabateko hustuketa-prozesu azkar hori ezin hobeto atzeman daiteke ordura arte indarrean izandako *Compost et Calendrier des Bergiers* delakoren bat hartzean eta edozein *Calendrier* erreformaturen parean jartzean⁸¹. Eguneko santu bat edo bi izatetik apostoluren bat besterik ez aipatzerainoko amildegia da agerian geratzen dena haien artean.

Delako ortodoxia erreformatu hori, halere, ez da Leizarragak egutegian erakutsi zuena, izan ere, modu pertsonalago batean jokatu baitzuen; kontzienteki jokatu gainera, eta ez presaka edo oharkabean. Edo hala dirudi, behintzat, *Kalendreran* ohi baino santu eta martiri gehiagoz ziprztindurik ikustean.

Formalki, liburu-azaleko izenburuaren azpiko oharrean adierazi legez, “ferietaco, hartu-emanetaco, eta asco beste gauçataco egun jaquinac eta be-rciac” zituzten euskaldunen ustezko premien arabera jokatu nahi izan zuen beskoiztarrak eta, ondorioz, erantsi egin zituen hainbat sainduren jai-egunak *Kalendreran*.

Leizarragak berak gaineratu moduan, halako euskaldunek beren gizarte eta ekonomi bizimoduaren barnean “cerbitzu dutençat”, hots, erabilgarri gerta zekien jokatu zuen horrela. Fede kalbindarraren baitan antzeman izan den kapitalismo-haziarekiko koherentziak jokarazia, azken batean. Hori zela eta, ustez garrantzitsuenak ziren jaiak jasotzera behartuta ikusi zuen bere burua. Baina horiek baizik ez, alegia.

Adibide bat baino ez jartzeagatik, azaroaren 11koa ekar daiteke hona, izatez, san Martin eguna, besteak beste (eta ez dira gutxi “besteak”: ospe ezin handiagoa, etab.), urteko zorrak kitatzeko eta kontratuak berriztatzeko eguna ohi zen frantses esparru zabaletan⁸².

⁷⁹ Ingalaterrako Eduardo VI.aren parean, hari ere aipamen bat, askoz luzeagoa, eskaini baitziztaion: “Fut enseveli Edouart 6. de ce nom Roy d’Angleterre, Prince vrayment Chrestien, 1553” (abuztuaren 22an) (Cartier, 1580).

⁸⁰ Datak ez datoz beti bat: urtarrilaren 26an kokatzen du Haultinek Pauloren konbertsioa eta irailaren 13an Krisostomoren heriotza

⁸¹ Urrunegira joan gabe, orain arte eskura dugun Estienne-ren 1567ko *Calendrier-a* (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR.f1.pagination#>) eta 1496ko inkunabile hau berau (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1112582.image.f1.langES>) erka litezke adibide modura.

⁸² Adibidea osatze aldera, azaroaren lehen egunean eliza kristauak ospatzen zuen “Omnium sanctorum” delakoak ez zuen estaltzerik lortu kultura zeltatik zetorkion uzta-bilketen amaiera-jaiaren esa-

Agerian da kultu erlijiosoarekin hertsiki lotuak direla hautatutako jai nagusi horiek. Eta ohi legez, *Testamentu Berriari* eta handik hona eliza kristauak egindako ibilbideari atxikiak.

Baina gainerako egutegi protestanteetan ez bezala, beskoiztarrak egutegi “neutroa” eta aglutinatzailea nahi zuela ematen du, kalbindar ortodoxiaren joera ikonoklastaren aurka, santuen zerrenda luze samarra –eta ezohikoa– eskaintzen baitute haren orriek.

Eta neutroa eta aglutinatzailea diogu, zeren eta Leizarragak ongi baitzekien ordura arte Erromako agindupeko izan ziren euskaldun erreformatu berriari zuzendu behar zitzaiea *Kalendreraren* bitartez, eta haien jokamoldeak, ohiturak eta “negozioak” nekez aldarazi zitezkeela egun batetik bestera⁸³.

Baina ikus dezagun jaien zerrenda, horretaz ohartzeko⁸⁴:

Batetik, Jesukristori dagozkionak ditugu (lau baino ez, alegia): Kristoren bizitzan kronologikoki lehena⁸⁵ behar zuen “EGUBERRI” jaia (abenduarien 25ean)⁸⁶, “Jesus Christen Circoncisione” (urtarrilaren lehenean)⁸⁷, “Iaunaren Epiphania edo Apparitionea” (hilabete bereko 6an)⁸⁸ eta, azkenik, “Jesus Christen Transfigurationea” (agorrilaren 6an)⁸⁹. Lehendabiziko hirurak egutegi erreformatu guztietan agertzen ziren⁹⁰. Ez, aldiz, laugarrena.

nahia. San Martin eguneko ordainketak eta, aletegiratu berriak ziren mozkinen esker egin ahal izaten ziren. Bestalde, 25ean Alexandriako “S. Catherina” eguna (III. mendekoa) hertsiki lotua dago negurako prestatze-lanekin (egungo atsotitzak dioen bezala “Santa Katarina, larrazkenaren azkena”: negua igarotzeko egurra atondu, etab.) eta zuhaitzen landatzearekin (“À la Sante Catherine tout prend racine”: lurra hoztu gabe oraindik, ezin hobeto, beraz, landatzeko). Handik gutxira “S. Andriu” *Protokletosen* eguna, jai zinez garrantzitsua, besteren artean, neguari hasiera ofiziala edo ematen diolako.

⁸³ Jokabide neutro eta “zubigile” horren inpresioa ez da gutxitzen “Urthen kontua” delako atalari erreparatzean (ii vº -ifrentzua). “Munduaren creazionetik” igarotako urteak eskaini nahirik, ohikoa zen kalendreraren protestanteetan “Supputation des années, depuis la creation du Monde jusqu’à l’an 1566 (egutegia argitaratu urtea jartzen zen horretan), selon le calcul de M. Luther” izeneko atal bat eranstea (aipatutakoa Haultinen 1567ko *Calendrier*-etik hartua da). *Biblian* agertu “datu kronologiko”-etan oinarritua zen heinean, katoliko erromatarrek ere ez zioten muzin egin kronologia hura erabiltzeari, kalkulua egin zuen heretikoaren izena aitortu gabe izan bazen ere. Arrazoa sumatzen dugula (egutegiaren probestu zitezkeen euskaldun ez erreformisten artera inor izutu gabe sartu ahal izateko, nonbait), Leizarragak ere aipatzeke utzi zuen kalkulu-egilearen erreferentzia. Beste askok bezala, euskal eliza *dre-zatu* berriak ere nekez alda zezakeen, oso berandura arte (1560an gertatu zen Nafar Erresumaren “konbertsio” ofiziala) eta ia mende erdi batez, heretiko eta deabruaren pareko gisara irudikatutako Lutero hartaz zeukan iritzi ezkorra.

⁸⁴ Leizarragaren egutegiaren neutraltasun aglutinatzaile gisako hura, garaikide zuen Olivier Fordrinen almanakak islatzen zuen jokabide zentrifugoarekin kontrasta liteke: “l’almanach pour 1573 de Fordrin n’avait plus rien de catholique romain, aucun nom de saints ne remplissant ses pages, mais bien peu de calvinisme genevois, puisque aucun événement récent de l’histoire des huguenots français n’y était consigné” (Engammare 2004b, 176).

⁸⁵ Urtearen hasiera urtarrilaren batean egitea eta ez Eguberritan edo Pazko egunean, Karlos IX.aren erabakia izan zen (1563). Parisko Parlamentuak, halere, 1567ra arte atzeratu zuen haren ezarpena (ikus Tessier 1940).

⁸⁶ “La nativite de Christ, l’an du monde 3962” (Estienne, 1567; Haultin, 1567; Cartier, 1580). Kontaketa-akats berbera egiten da beste hainbat *Kalendrier*etan ere, egutegi beretan datozen “supputation des années” izenekoan arabera “3967” beharko baitzuen, eta ez “3962”.

⁸⁷ “Circoncision de Christ” (Estienne, 1567; Haultin, 1567; Cartier, 1580).

⁸⁸ “Epiphanie, ou Apparition du Seigneur Jesus, Mat. 2.” (Estienne, 1567; Haultin, 1567); “Epiphanie, ou apparition, Matt. 2.” (Cartier, 1580).

⁸⁹ Ez Estiennek eta ez Haultinek eta Cartier-ek dakarte jai hau.

⁹⁰ 1567ko Haultinenean eta 1580ko Cartier-enean beste zenbait jai kristologiko gehiago ere agertzen dira; batzuk, dena den, egutegi perpetuo izateko, gaizki jarriak, finkotzat ematen baitira, esaterako, martxoaren 20koa (“Christ fit son entree en Ierusalem”), 24koa (Haultin: “Fit la Cene” eta “Le mes jour fut pris”; Cartier: “Fit la Cene, fut pris”), 25ekoa (Haultin: “Le 25. crucifié”; Cartier: “Fut crucifié”), 26koa (“Reposa au sepulchre”), 27koa (“Ressuscita”), etab. Inprimatzaileok ohartu ez bazi-

Sei dira Leizarragarenean Kristoren amari dagozkion jai-aipamenak: “Maria virginaren Purificationea” (otsailaren 2an)⁹¹, “Maria virginaren annuntiationea” (martxoaren 25ean)⁹², “Maria virginaren visitationea” (uztailaren 1ean), “Maria virginaren Assumptionea” (agorriaren 15ean), “Maria virginaren nat(ivitate)” (irailaren 8an), “Maria virgina” (abenduaren 8an).

Egutegi erreformatuetan, halere, ez zen aintzat hartzen jai-mota hori. Estienne eta Cartier-en egutegiei erreparatzen bazaie, esaterako, guztietatik otsaileko “Purification de la vierge Marie” baizik ez dute eskaintzen.

Familia sakratuaren argakia osatze aldera, Kristoren ustezko aitak ere batu bere tokia beskoiztarrarenean, martxoaren 19an: “S. Ioseph”. Arras ezohi-koa egutegi erreformatuetan⁹³.

Askoz gehiago dira Leizarragaren *Kalendreran*, kopuruz, gainerako santu-martiriei eskaini zaizkien jaiak, nahiz eta ez, egutegi erromatarretan bezala, egun bakoitzeko bat.

Alde batetik, *Testamentu Berriko* pertsonaia nagusiak ditugu: “S. Ioan Baptistaren sortzea” (ekainaren 24an) eta “S. Ioannen decolationea” (dekapitazioa, alegia, abuztuaren 29an) eta apostoluak⁹⁴: “S. Pierris” (otsailaren 22an: *Vetus Ordoren* arabera egun horretan ospatzen zen lehen elizburuaren Katedra), “S. Pierrisen cadená” (abuztuaren lehenean), “S. Pierris eta S. Paul” apostoluen martirio-eguna (ekainaren 29an), “S. Andriu” (azaroaren 30ean), “S. Jacques” Zebedeorena (uztailaren 25ean), “S. Philip. eta S. Jacques” (maiatzaren lehenean), “S. Bartholome” (abuztuaren 24an)⁹⁵ eta “S. Matthias” (otsailaren 24an). Ebanjelistetan, berriz, “S. Ioan” (bi aldiz, ospatua, hots, abenduaren 27an eta maiatzaren 6an, azken hau dagoeneko santoraletik ezabatua dagoen jai: «ante Portam Latinam» gertatutako “mirakulu”-aren omenez), “S. Marc” (apirilaren 25ean), “S. Luc” (urriaren 18an) eta “S. Mattheu” (irailaren 21ean). Era berean, *Testamentu Berriaren* eta *Apostolu Sainduen Akteak* liburuaren arabera apos-

ren ere, jai horiek 1597an baino ezin ziren egun horietan ospatu. Zinez pentsa liteke Crespinen 1551ko *Ephemeris historica*k zioenari –zuzenean hartuz zein zeharka– segitu ziotela horietako zenbaitetan (Berpizkundera martxoaren 27an jartzean, esaterako, Crespinek 1552ko egutegian idatzia zuen Pazko-eguna jasotzen ari zen).

⁹¹ “Purification de la vierge Marie” (Haultin, 1567).

⁹² Erljio erreformatuko en urte hasiera. Kalbinen idazlanak bildu zituzten editoreek zioten moduan, “il convient de rappeler ici qu’à cette époque les Français ne commençaient l’année qu’au 25 Mars” (*Joannis Calvini opera quae supersunt omnia*, t. IX, 737, 2. oharra; orain: http://archive-ouverte.unige.ch/Calvin/bf_433x_37.pdf). Sinbolikoki edo, egun horretan, bai *Kalendrenak* eta bai 1567ko Haultinek honako ohar hau zuten jarria: “Venetia edificatzen hasi izan cen, 421”, “Ce 25. fut commencee à bastir la ville de Venise. l’an 421”.

⁹³ Jean Gregoire-en *Calendrier* delakoak (Geneva, 1570), esaterako, ezer idatzi gabe uzten ditu martxoaren 18. eta 19. egunei dagozkien lerroak. F. Estiennek (1567), bestalde, garrantzi gehiago ematen dio besteri: 19an “Christ fit son entree en Ierusalem” eta bezperan “Lazare fut ressuscité” (Haultinen 1567koak ohar berberak ematen ditu, baina lehena martxoaren 20an eta bigarrena 16an). Urte batzuk lehenago, Jean Crespin-en *Ephemeris historica* elijiosoak (Geneva, 1551) harantzago egin zuen oraindik, jainkosa erromatarren jaiak aipatuz: martxoaren 19an “Quinquatria, natalis Minervae, Minerval magistris soluebatur quinque diebus”. Leizarragarena baino beranduago kaleratutako *calendrier*-etan ere berdin mantentzen da joera (Cartier 1580).

⁹⁴ Urrundik bada ere, hasierako egutegi erreformaturen batek Leizarragaren jokamolde santuzalea dakar gogora: “la nativité de S. Jean Baptiste”, “S. Pierre eta S. Paul”, “S. Jaques”, etc. (*Kalendrier historial*, 1555, Bade). Ez da kalbindarrek onetsiko duten jokabidea, ordea.

⁹⁵ Handik aurrerako egutegi erreformatuetan ez bezala, Leizarragaren egutegian (1571) nekez izan zezakeen jai honek gertakari gogoangarriak oroitarazteko data historikoen maila, 1572an gertatu baitziren protestanteen erailketa ezagunak Paris eta Frantzia barrena. Gainerako santu ospetsuena legez, jai erlijioso hutsa besterik ez da, hortaz, San Bartolomeren hau *Kalendreran*.

tolu bezala hartutakoak ere aintzat jotzen dira *Kalendrerarako*: “S. Paulen conversi(onea)” (urtarrilaren 25ean)⁹⁶ eta “S. Barnabas”(ekainaren 11n).

Beste aldetik, Elizak santifikaturikoak daude⁹⁷: “S. Antoni”, “S. Sebastian”, “S. Vincens”, “S. Blasi”, “S. Leon”, “S. Georgi”, “S. Quiteria”, “S. Marcial”, “S. Anna”, “S. Laurens”, “S. Ciprian eta s. Crutze” (irailaren 14an), “S. Miqueu”, “S. Denis”, “S. Martin”, “S. Catherina”, “S. Barbara”, “S. Nicolas”, “S. Lucia”, “S. Thomas” (abenduarien 21ean, ez apostolua, Canterburyko Thomas Becket baizik), “S. Esteben”, “Omnium sanctorum” (azaroaren lehenean) eta “Innocentac” (abenduarien 28an).

Konstantinok 326an zeruan ikusitako gurutze eta “In hoc signo vinces” ospetsu haiek eraginda burutu zen kristau gurutzearen aurkikuntzaren egunak ere bere tokia du *Kalendreran*: “S. Crutze” (maiatzaren 3an). Lerro zenbait gorago ikusi bezala, gurutzearen gorespen eguna ere adbokazio berberarekin ospatzen da (irailaren 14an)⁹⁸.

Ohi bezala (baina ez beti), santutasunaren kalifikatibo gabe agertzen da “Maria Magdalena” (uztailaren 22an).

Honaino, bada, *Kalendrerak* dakartzan jai “santuak”, hain zuzen ere (ez gara errepikatzeaz nekatuko) Genevako ortodoxiatik eta, ondorioz, egutegi erreformatuetatik ere (tartean Haultinek berak argitaratutako biak zeudela) ezin urrunago zegoen jokabide “kalbindar” baten fruitu.

Baina jai eta notizia erlijiosoen atal honetan bada –ez agertuagatik, hain zuzen– *Kalendrer*a bereziago egiten duenik ere. Gainontzeko egutegi protestanteetan ez bezala, Leizarragaren *Kalendreran*, Moisesen legeak eta Jerusalemek, *Itun Zaharrak* azken batean, ez dute tokirik. Debeku moduko bat atzematen da bertan, beherago ikusiko den legez.

Jarraian planteatzen den galderak, nolahi ere, euskal eliza *drezatuak* erlijioaren propaganda-tresna garrantzitsua zen egutegia moldatzeko izan bide zuen askatasunerantz apuntatuko luke.

6. ERDI AROKO EGUTEGI-TRADIZIOA LEIZARRAGA ERREFORMATUAREN ITURRI

Esana dugu jadanik jokabide aske horren arrazoia (edo, nahiago bada, justifikazioa) Leizarragak berak eman zuela *Kalendreraren* azalean: “*Besta deitzen direnetaric-ere batzu eçarri içan dira, ez Igandear berce egun sanctificatzeoric delacotz, baina ferietaco, hartu-emanetaco, eta asco berce gauçataco egun iaquinac eta bereciac dituztenéc cerbitzu dutençat*” (gurea da letrakera nabarmendua).

⁹⁶ Urtarrilaren 26an jarria du Haultinek (1567) ospakizun hau: “Le 26. Conversion de S. Paul, Actes 9”.

⁹⁷ Lan honetan egiaztatu nahi dugunerako, luzeegi joko luke santu guztien jaiak banan-banan aztertzeak eta esparru frantsesean izan zuten itzalaz mintzatzeak. Balia bekigu, adibide modura, Santa Luziaren (santarik beneratuena Frantzian) edo San Nikolas-en jaiaren garrantziaz ohartzea: “Or la Saint-Nicolas était non seulement une grande fête, mais de surcroît la fête d’innombrables communautés, et non des moindres: marchands de vin, maîtres jurés vendeurs de vin sur l’eau, maîtres tondeurs de draps, pêcheurs d’engins, huiliers, chandeliers, porteurs de charbon, bateliers et autres marchands et «méceniques»... Saint Nicolas était encore le patron de la confrérie des avocats, procureurs, freffiers, clerks, solliciteurs du Palais, comme des notaires du Châtelet et des procureurs de la Chambre des comptes” (Delatour 1999, 377).

⁹⁸ Heraklio enperadoreak 614. urtean, pertsek Jerusalemetik hartutako gurutzea berreskuratu zuen eguna ospatzeko jaia.

Arrazoi erlijiosoek bainoago, beraz, arrazoi ekonomikoek eta praktikoez bulkatua jokatu zuen beskoiztarrak egutegia prestatzean. Nahiz eta, horretarako, ortodoxia kalbindarrak agintzen zuena behartu behar izan bazuen ere. Eta behartu, gorago aurreratu bezala, esparru erlijiosoari dagozkion jaiak hautatzean behartu zuen ortodoxia erreformista gehienbat.

Jakina, beti pentsa liteke zinezko errealitate erlijiosoa ere izan zuela Leizarragak gogoan, hots, inguruetakoko euskaldun asko eta asko Erromaren jarraitzaile zirela eta haiekin eta haien ohiturekin segitu behar zuela kalbindar komunitateak “hartu-emanetan”⁹⁹, eta Erromazale haiek, hain zuzen, santuz beteriko egutegiaren bitartez arautzen zituztela urte guztiko ekonomia eta eguneroko bizimodua. Izan zitekeen hori ere.

Haren jokabideari buruzko galderak, halere, ez dira horrekin eta horretan asetzen. Bada, oraingoan, *Kalendreraren* ikustean irakurleari bururatzen zaionik. Alegia, zer zela-eta aukeratu zituen Leizarragak egutegiratu zituen “besta” horiek eta ez beste batzuk? Nola jakin zezakeen zein ziren jendearen (zein jenderen?) “egun jakinak eta bereziak”? Nongo “feriak” hobetsi zituen? Zertan oinarritu zen hautu horiek egiteko? Zein irizpiderekin? etc.

Ohi bezala, galderoi eman dakizkiekeen erantzunen arabera izan daiteke, aldi berean, Leizarragaren *Kalendreraren* sekretuaren urratzea.

Baina liburuxkaren azalean aitortutakoaz gain, Leizarragak ez du beste ezer adierazten. Eta *eliza drezatuen* sentsibilitate ikonoklasta ikusirik, ez lirudike aurreko egutegi protestanteetan inolako eredu-aztarnarik ez irizpiderik aurki zezakeenik horrela jokatzeko. Guk, behintzat, ez dugu bat bera ere aurkitu. Ez Genevako egutegiaren ildo(et)an, ez Lyongoenetan, ez Estienne, ez Crespin, ez Haultinen beraren *kalendrieretan* ere ez da Leizarragarengan atzematen den jokamolde santuzale eta erdi “katoliko” horren esplikazio-arrastorik.

Erantzun egokirik izatekotan, eta Leizarraga diziplinatuaren ekimen askeak aski muga zehatzak izango zituela uste izanik (ez baita beskoiztarra, ezta hurrik eman ere, originaltasunak bilatzen dabilzan horietakoa), erreformatuak ez ziren beste egutegi batzuen esparrura zuzendu beharko zela begirada planteatu genuen.

Eta hipotesi horretan barrena abiatuta datoz ondokoak.

Lehendabiziko urrats modura, *kalendrier* guztien guraso ziren *Compost et Calendrier des Bergier* setara ekarri gintuen azterketak, beraiek baitziruditen XV. mende hondarretik aurrera Europako mendebaldean erreferentzia nagusi bilakatu zirenak.

Lehen begiratuan bederen, *compost-calendrier* horiek ez dute inolako loturarik erakusten Leizarragaren *Kalendreraren* agertzen denarekin, haien orrialdeek santu bat edo biren jaiak baitaukate ospatzeko eguneko. Jai kristologikoez, apos-

⁹⁹ Ez dirudi bestez mintzo denik 1582an Leizarraga bera ezagutu zuen Jacques-Auguste de Thou bere oroitzapenen liburuan honako hau dioenean: “Passant ensuite par Saint-Palais & par Saint-Jean de pié de Porc, ils vinrent à la Bastide de Clarence. Ils y virent Jean de Licarrague ministre de l’Eglise du lieu, qui par ordre de la reine Jeanne, avoit traduit le Cathéchisme & le Nouveau Testament en langue Basque, & qui l’avoit fait imprimer en beaux caractères à la Rochelle, par Pierre Haultin. Tout autre que lui n’auroit pû le faire, vû le peu de rapport que cette langue, de même que l’Irlandois & le Bas-Breton, a avec les autres. Ce Ministre, qui parloit également bien Basque & François, prêchoit devant ceux du pays en sa langue, dans la même Eglise où les anciens Catholiques célébroient l’office divin, mais à des heures différentes. *La diversité de Religion ne causoit entr’eux aucune querelle, & ils étoient accoutumés à vivre ensemble paisiblement*” (Thou 1711, 65; gurea da letrakera etzana).

toluenek, amabirjinarenek, santu eta martirienek betetzen dituzte espazio guztiak, eguneko santu bana gutxienez. Eta hori gutxi bailitzen, haietako zenbait hila bete bakoitzeko santu inportanteenen irudi-zerrenda bat (bospasei irudi orrialdeko) dute inprimaturik orri-alboan. Eskuarki, izen-zerrendan letrakera gorri idatziak ohi dira gero irudiotara doazen santu-martiri horiek.

Baina goazen atalka.

Jai kristologikoak azaltzerakoan, argi geratu da *Kalendrerako* lehen hirurak¹⁰⁰ egutegi erreformatu guztietan agertzen zirela. Ez, berriz, laugarrena, “Transfigurationea” delakoari dagokiona. Jai berezi horren lekukotasuna –eta honekin, egiaztatzen hasi zen planteatua genuen hipotesia– jadanik ikusiak ditugun *Artzainen egutegietan* baino ez da aurkitzen.

Zehatzago esateko, kontsultatu ahal izan ditugun edizioetatik honako hauetan aurki daiteke aipamena: 1480 eta 1529ko *Grant Kalendrier eta Compost des Bergiers* izenekoetan¹⁰¹, data zehatzik gabe iritsitako bietan (c. 1510¹⁰² eta 15??¹⁰³) eta ingelesez idatzitako *Kalender of Sheperdes* delakoan (Londres, 1556)¹⁰⁴. Portzentaia altua, egun eskuragarri diren edizioak aintzat hartuta.

Azpimarratzekoa dena, halere, honako hau da: egutegi erreformatuetan ez bezala, “artzainen egutegi” deituriko horietan Leizarragak *Kalendreran* dakartzan jai kristologiko guztiak agertzen dira, guzti-guztiak¹⁰⁵.

Ildo berean, Kristoren amaren inguruko jaiak ere ez ziren egutegi erreformatuetan aintzatesten. Egutegi erreformatuek zekarten otsaileko “Purification de la vierge Marie” kenduta (ikus, adibidez, Estienne, Haultin edo Cartier), Leizarragarenak dakartzan beste bostak ez dira haietan azaltzen¹⁰⁶.

Gutziz bestelakoa da, berriro ere, *artzainen egutegien* jokamoldea, jai horiek guztiak baitakartzate eta, gainera, egun handi bezala aurkeztu¹⁰⁷. Are gehiago, irudiz horniturik zeuden egutegietan (1493, 1496, 1497, 1498-1500, 1499, 1508 eta 1556), jaiaren garrantziaz ohartarazteko¹⁰⁸, bakoitzari iruditxo

¹⁰⁰ “Eguberria”, “Jesus Christen Circoncisionea” eta “Iaunaren Epiphania edo Apparitionea”, alegia.

¹⁰¹ “La Transfiguration” agertzen da bietan.

¹⁰² “La Transfiguration”.

¹⁰³ “la trasfigura. ntè sei”.

¹⁰⁴ “Transfiguracio Domini”.

¹⁰⁵ Aurrekoaz gainera, honako hauek ere: “La circoncision” (1480, c. 1510, 1529), “Circoncision ntè seign” (1498-1500), “Circoncision nte seigneur” (1493), “Circoncision ntr seign” (1496), “Circoncision nostre seigneur” (1499), “Circoncision nrè sitegnr” (1508), “Circumsicio Domini” (1556); “Epyphanie les roys” (1493, 1498-1500, 1499, 1508), “Epiphanie des roys” (1480, 1529), “Epiphaine” (c. 1510), “Epiphanie les roys” (1496), “Epiphania Domini” (1556); “Nativite ntè. seign”, “Nativité Nostre Seigneur” (1480, 1493, 1496, 1498-1500, 1499, 1508, 1529), “Nouvel” (c. 1510) eta “Nativitas Domini” (1556). Irudi eta konposaketan oiesenetakoa (zaharrenetakoa?) dirudien 15??-eko *Compostean* ez da jaien aztarnarik, ziurrenik gorri markatu zirelako jai horiek eta ezabaturik geratu direlako.

¹⁰⁶ “Maria virginaren annuntiationea”, “Maria virginaren visitationea”, “Maria virginaren Assumptionea”, “Maria virginaren nat(ivitaea)” eta “Maria virgina”.

¹⁰⁷ Bai aurreko ahapaldian aipatutakoetan eta bai 1496 eta 1497ko *Compost et kalendrier des bergiers* izenekoetan, nahiz eta formula desberdinekin. Hona, exhaustibotasun-asmorik gabe, haietako zenbait: “Purificacion notre dame” (1496), “Purificatio beate Marie” (1556); “Annunciation Nostre Dame” (1480), “Annunciacion nrè dame” (1496, 1497, 1499), “Annunciatio Dominica” (1556); “Visitation Nostre Dame” (1480), “Visitacion nostre dame” (1496, 1497, 1499), “Visitation nostre dame” (1529), “Visitacio beate Marie” (1556); “Assuncion Nostre Dame” (1480, 1496), “Assumpcion nostre dame” (1499), “Assumption nostre dame” (1529), “Assumptio beate Marie” (1556); “Nativité Nostre Dame” (1480, 1496, 1497, 1499), “Nativitas Marie” (1556); “Conception Nostre Dame” (1480, 1529), “Concepcion nostre dame” (1496, 1499), “Conceptio beate Marie” (1556).

¹⁰⁸ Normalean, bai irudidunetan zein besteetan, jaiaren garrantzia letra gorri nabarmendua agertzen zen.

Decembre
 Sane sunt membris castide res mense decembris
 Francus dicitur capitatus Diana fundatur
 Loto sit Diana sed Desis potatio plena
 Sit tepidus potus frigor constancie fontis.

Decembre
 e. ebor confessor
 e. bluniane marit
 e. cassian marit
 e. schone marit
 e. casspere marit
 e. nicolas confessor
 e. fore vierge
 e. apollon me dame
 e. eulaste vierge
 e. dionys-salvan
 e. hermoignes mar.
 e. vier vierge
 e. anthyse armenique
 e. anoumian confessor
 e. dactian (e. se. con. n.
 e. lazare. e. marthe
 e. gagan confessor
 e. ester marit
 e. thobane et se. d.
 e. thomas apofite
 e. rente marit
 e. ping marit
 e. vierges maritres
 e. effiane marthomartir
 e. arfan euzingeste
 Les imoisens
 e. thomas marit
 e. lazin marit
 e. leuestre pape

Decembre a ppp. ioues. Et la lune xxxv

The Shepherds Kalender.

Quidam huius mundi boyves, a die mores, etc.
 eadum occidit, frons rebarnio multa
 Robois et ossi, si ruit blare bellis
 Cunc case frigit de pollice tande, ranozem
 Sozge nullis launi petrosu qui motios curabit
 Xpou dicit signat

Sancti Thalli episcopi
 sancti guberti episcopi
 sancti agnati episcopi
 sancti thomae episcopi
 sancti nicolai episcopi
 sancti dionysii episcopi
 sancti hermoignes
 sancti eulaste
 sancti dionysii
 sancti gagan
 sancti ester
 sancti thobane
 sancti thomae
 sancti rente
 sancti ping
 sancti vierges
 sancti effiane
 sancti arfan
 sancti thomas
 sancti lazin
 sancti leuestre

It is to be noted that the golden numbers (for marking the days, hours, and minutes of the new moons, etc.) are not numbered for the first moon, and the black for the other moons on the same days that the numbers' demostreth.

7. Compost et Calendrier des Bergiers, Paris, Guiot Marchant, 1496. Kalender of Shepherdes, London, W. Powell, 1556

bat eskaini zitzaion orri-alboan, hilabete hartako beste bospasei santu handienei zegozkien grabatuekin batera.

Ezer adieraztekotan, noski, Leizarragaren “gainerako” iturri-ereduak (zuzenak ala zeharkakoak) zein izan ziren adieraziko luke horrek.

Genevako ortodoxiaren ildokoak ez zirenak, hain zuzen.

Ikusia dugu, halaber, Kristoren ustezko aitaren jaia ere arras ezohikoa dela egutegi erreformatuetan. Martxoaren 19an, “S. Ioseph”-en adbokazioan aurkitu dugun antzeko erreferentzia bakarra 1556eko *Kalender of Shepherdes* delakoak baino ez dakar: “Joseph Sponci Marie”¹⁰⁹. Hots, *artzainen egutegi* batek berriro ere.

Eta zer esan gainontzeko jaiari dagokienez, egutegi erreformatuetan agertzen ez diren horiez guztiez?

Planteatu hipotesia trinkoago egiaztatuz, aitortu behar da kontsultatu ahal izan ditugun *artzain-egutegietan* jasoak daudela Leizarragaren *Kalendreran* agertzen diren jaiak, oro har. Ia santu, apostolu eta martiri gehienak, hain zuzen¹¹⁰.

Hiru bakarrik ez ditugu aurkitu kalendrera horietan, harrigarriak bezain bitxiak hirurak. Eta horrexegatik, hain preseski, eskatzen dute haien presentziaren justifikazioa.

Azpimarragarriena, baina, beste zerbait da (barka bekigu, otoi, didaktiko nahi lukeen berrespen hau): esku artean darabilgun hipotesia indar bereziz baieztatuz, Leizarragarenean agertzen diren santu-izen gehienak artzain-egutegi horietako garrantzitsuenak dira, hots, letra gorritz idatzita daudenak eta –grabatuak dituztenetan– orrialde-alboko irudietan errepresentaturik azaltzen direnak.

Leizarragak egin zuena, beraz, garbia izan zen: ordura arte Frantzia guztian gehien beneratutako jaiak aukeratu (hala kristologikoak nola Kristoren amarenak, eta santu, apostolu eta martirienak) eta, berdin zeritzola iturriari, kalbindar izan nahi zuen *Kalendrerara* eramanez.

Fruitua, noski, esku artean darabilguna.

Baina, guztiarekin ere, bada beskoiztarrak egutegirako hautatu arren, egutegi erreformatuetan eta *compost-calendrieretan* aurkitzen ez den jairik.

Hiru kasu baino ez dira, hots, “S. Leon” (martxoaren lehenean), “S. Quiteria” (maiatzaren 22an) eta “S. Ciprian” (irailaren 14an)¹¹¹.

Haietako bi *Kalendrerara* eramateko arrazoiak aski garbi daudela dirudi. Ez dago hain argi, ordea, hirugarrena.

San Leon normandoa¹¹² aipatzea justifikatuta legoke, besteak beste, euskaldunen artean benerazio handiko santua zelako eta, gainera, Baionako pa-

¹⁰⁹ Kontsultatu ahal izan ditugun beste *artzai-egutegietan* (1480, 1493, 1496, 1497, 1498-1500, 1499, 1508 eta 1529koetan), “[S]ainct] Iehan confesseur” agertzen da egun horretako santu gisa, san Joserren ohiko falta argi erakutsiz. Orobat, c. 1510ekoan “s. alexandre [c]ofesseur” aazaltzen da eta 15??koan “s. alexandre confes.”.

¹¹⁰ “Santu” kalifikatiboa (“s.” hutsa ager daiteke zenbaitetan) izen bakan batzuentzat bakarrik gordetzen du 1499ko *Compost*-ak; gainerakoei, “martir”, “confesseur”, “evesque”, “vierge” edo dagokiena baino ez die erantzen.

¹¹¹ Akatsa dela pentsa bazitekeen ere (eliza erromatarrak irailaren 16an ospatzen du-eta), “S. Ciprian” Kartagokoaren jaia 14an ospatzen du egutegi erreformatuak, egun hartan hil baitzen.

¹¹² Baionako gotzain bezala etorritako pertsonaia hau zalantzazkotzat jotzen du Jaurgainek, eta ez ote zen asmatua izan planteatu (ikus Jaurgain 1917).

troia edo zaindari erlijiosoa. Ustezko santu hau¹¹³ kristaukuntza hedatzen aritu omen zen IX. mendean Lapurdin eta Nafarroan eta “Bizkai” guztian.

Euskaldunen atxikimendu erlijioso hori, dena den, areagoturik dago *Kalendreraren* kasuan Baionako patroiairen omenezko jaiek¹¹⁴ euskal gizartean ahalbidetzen zuten dinamikatik, izatez, “ferietaco, hartu-emanetaco, eta asco berce gauçataco egun iaquinac eta bereciac” horietakotzat har baitzitekeen normandoarena ere.

Orobat, “S. Quiteria” izenekoari dagokionez: Akitanian eta Nafarroa guztian beneratzen zen santa bat zen, ospe handikoa eta Nafarroan eta Biarnon haren adokazioko eliza asko utzi zituen: Azkonbegi, Ortzaize, etab. Hotan letzake, nonbait, Leizarragaren hautaketaren zioa.

Ilunago agertzen zaigu, inondik ere, san Ziprian¹¹⁵ hautatzeko arrazoia. Gainera, “S. Crutze”-rekin batera agertzean, bigarren mailan edo geratu zen santuaren jaia beskoiztarraren egutegian.

Edozelan, haren adokaziopeko elizarik ez da falta bertako zein inguruko euskal lurraldeetan (Lekorne, Ozaze, Muskildi, Izaba, etab.), eta agian horretan (herrietako jaiak eta azokak ahalbidetzen zituen heinean) bilatu beharko litzateke Leizarragak hura *Kalendreratzeko* karia.

7. KONKLUSIO GISA

Kalbinen erlijioaren zabaltze eta finkatzerako ohiko propaganda-tresna bezala pentsatua, Leizarragaren *Kalendreraren* egutegi erreformatuen ildoko argitalpena da, oro har, bai edukiaren ikuspuntutik eta bai egitura eta diseinuarenetatik. Horrezaz gainera, edizoaren prestatzaile beskoiztarraren sinesmen-zintotasunak, hark burutu zituen gainerako argitalpenek eta, nola ez,

¹¹³ “Jusqu’à la fin du XVIe siècle, des églises particulières ont reconnu pour saints certains personnages, sans intervention de l’autorité pontificale. Il n’y eut pas de procès de canonisation, mais seulement le témoignage du culte, révélant le maintien du souvenir de ces personnages. [...] Depuis 993, et avec l’exclusive à partir de 1588, le Saint-Siège s’est réservé les canonisations. Les procès, de plus en plus minutieux et complets, sont une source historique de premier ordre par les dépositions des témoins. Depuis un millénaire, les papes interviennent donc sur les canonisations, mais l’autorité ecclésiastique, tout en se réservant le droit d’approuver et d’interdire, de promouvoir, à toujours tenu compte des désirs du peuple chrétien, évitant d’attaquer les traditions anciennes, se contentant de vérifier s’ils ne présentaient rien de contraire à la foi et aux moeurs”. (J. DUBOIS et J.-L. LEMAITRE, *Sources et méthodes de l’hagiographie médiévale*, Paris, 1993, 6).

¹¹⁴ Ahaztuxe bide dute egungo baionarrek zein pertsonaia dagoen jaiaren oinarrian, ildo honetakoak baitira barreiatzen ari diren albisteak: “le Roi Léon, incontournable marionnette qui veille attentivement sur ses ouailles durant toutes les fêtes. Héros d’une B.D. dessinée par Jean Duverdier, ce personnage est inspiré d’une figure de la vie bayonnaise, feu Léon Dachary, réputé à l’époque pour ses frasques” (<http://fetesdebayonne.com/histoire.asp>). “Mais qui est donc ce roi Léon! Prenez quelques enfants et demandez leurs qui est le roi Léon: peu sont en mesure de vous répondre. Alors les enfants (et les grands), ouvrez vos yeux et lisez qui est le roi de Bayonne. Léon, c’était Léon Dachary. Figure bayonnaise des années 50 et interprète de répertoire lyrique, Léon était commis-vendeur chez Velten, un magasin d’impeméables des bords de Nive qui n’existe plus. Parce que les jeunes Bayonnais en avaient assez de la reine des fêtes, la banda des Batsarous proposa un roi. Le 5 août 1949, Léon Dachary fut proclamé Roi de Bayonne” (<http://www.fetes.bayonne.fr/index.php?id=153>). “La marionnette du Roi Léon, veille attentivement sur ses ouailles durant toutes les fêtes. Héros d’une bande dessinée de Jean Duverdier, ce personnage est inspiré d’une figure de la vie bayonnaise, Léon Dachary (Raphaël Dachary à l’état civil), réputé à l’époque pour ses frasques” (http://fr.wikipedia.org/wiki/F%C3%A0tes_de_Bayonne).

¹¹⁵ Karlomagno ekarri omen zituen Afrikatik haren hezurak 801ean. Azkenean, eta egun arras ahaztua dagoen arren, Belgikako Renais (Ronse) hiriko S. Hermes elizan ehortzita geratu ziren (Vaincq 1673, 80-81).

berauek euskal eliza erreformatuaren kideen aldetik jaso zituzten onespeneke ere ez dute zalantzatarako lekurik uzten.

Halaz ere, kalbindarra funtsean eta Haultin inprimatzaile erreformatuaren edizioa den arren, zalantzan jar liteke noraino dagoen lotua duela hainbat urte Drozek “egutegi lyondarren” espirtua deitu zuenarekin, izan ere, alderdi artistiko-bisualaren edergailu bakan bategatik baizik ez baita haren kumea edo, nahiago bada, Haultinen beste bi *calendrieren* kide.

Ikusi den moduan, bereziegia da (arlotan askotan, kalbindarregia ere bai) Leizarragaren egutegia, eta alderdi grafiko hutsaren balorazioak nekez kokaraz dezake haren lana ildo orokor honetan, horretan edo hartan.

Nolanahi ere den, bi arlotan nagusitara bil daitezke Leizarragaren *Kalendrieraren* berezitasun-lerroak.

Ez dugu eransteko askorik alderdi formalek begiratuta azalean (ez dauka inolako apaindurarik) eta orrialdeetan zehar erakusten duen “idortasunaz” eta, aldi berean, arintasun grafikoaz eta estilizazio erakargarriaz. Genevako egutegiaren kume arretaz zaindua dela baino ez. Barrokismorik eta irudi-zamarik gabeko egutegia.

Behin egutegian barneraturik, original(ago)tzat edo har daitekeen atala edukiarri dagokiona da nagusiki, bertan eman behar uste zuen informazioaren hautaketa baita *Kalendreraren* zinez berezia egiten duena.

Lanean barrena egiaztatu izan den bezala, liburutoaren edukiez lihardu-keen atalak bi iturri zeharo desberdin uzten ditu agerian.

Egutegi erreformatuak leudeke lehendabizi, *Kalendreraren* formalki taxutze-ko eta aipamen eta ohar historikoez eta krono-astrologikoez eta jai kristologiko nagusiez hornitzeko erabili zirenak. Haietan Leizarraga ez zen ortodoxia kalbindarrak ohiko bilakatu zituen parametroetatik aldendu. Eta horrela, bestek zekartena berera garraiatu baino ez zuen egin beskoiztarrak.

Aitzitik, *Kalendreraren* gainerako jai erlijiosoen (amabirjinarenek eta santu-martiriaren, hain zuzen), erroak Erdi Aroan finkatuak zituzten *Kalendrier et Compost des bergiers* izenekoetan dute iturria. Haietatik xurgatuta iritsi ziren gero beskoiztarraren egutegira, santuen aipamen naro horrek ikuspuntu ideologiko-erlijiosotik zeukan zama heterodoxo guztiarekin.

Ideologikoagotzat hartu dugun alderdi gatazkatsu honetaz den bezainbatean, planteatu dugun hipotesiak ez ditu zalantza guztiak urruntzen, baina azalpen egoki batetara iristeko bidea eman dezakeelakoan gaude.

Nahi beste zehaztapenekin Leizarragaren *Kalendreraren* ohiko egutegi erreformatutzat har badaiteke ere, oharkizun zenbait erantsi behar dira jarrai-jarraian, *Eliza drezatuaren* beste kalendrier-ek egiten ez zutena egiten baitu beskoiztarrarenak, hots, Erreformak bazterturik zituen santuen izenak eta jaiak tartekatuta eta, era berean, (eta hemen ere ezohiko kalbindarrekiko) indar guztia *Itun Berrian* jarri.

Edo beste era batez esanda, tradizio judutar-kristauaren arabera haien Jainkoarena den herriari eta beronen protagonista nagusiei Leizarragak ez die inolako tokirik uzten egutegian. Eta fenomeno harrigarria da, zeren, edozein konparaketak erakusten duen bezala, “albiste” erlijioso horiezaz beterik baitaude egutegi erreformatu guztiak. Gainezka egin arte beterik, alegia; bestelako oharrak baztertzearaino puztuak.

Leizarragarena, aldiz, zeharo hustuta, beste erlijio bateko egutegia balitz bezala. *Itun Zaharreko* herriak sinesmen erreformatuarekin zerikusirik ez balu bezala.

Aieru ausartetan erortzeko asmorik gabe, baina bai jokamolde horri esplikaziorik bilatu nahian, zilegizkoa lirudike pentsatzeak XV. mendearen amaieran penintsula iberikotik Iparralderatutako judutarren komunitatearen aurkako jarrera batek bideratua izan zitekeela Leizarragak burutu zuen alboratze horren arrazoi nagusia¹¹⁶, ezin baita ahantzi Espainiatik 1492an eta Portugaletik 1497an bezala, Nafarroako Erresumatik ere jaurtikiak izan zirela judutarrak 1498. urtean.

Izan ere, Nafar Erresumak gaitzetsitako komunitate alderrai txiroa, zokoratua eta itxia, ezaguna, aldi berean Baionan bertan komunitate erraldoia eraiki zuena eta jende xehearen imaginarioan zerbait gaizto eta urrezale bezala irudikatua zirauena¹¹⁷, nekez ager zitekeen erlijio berriaren erreferente gisara. Are gutxiago, betiereko salbazioaren bidean Herri harekiko identifikazioa proposatzeko orduan.

Isiltzea zuen Leizarragak, inor mindu gabe isiltzea: ez aipatu gabe geratu zirenak, ez haien aipatzeak berak min zitzakeenak, ez eta gainerako erlijioiki-deak ere. Isiltzea eta, ondorioz, soil-soilik *Itun Berriko* kristautasunaz baliatzea. Eta horrela jokatu zuen beskoiztarrak, gure irudiko.

Era berean, *Kalendreraren* taxuketak erakusten dituen beste “gabezia” bazuen arrazoa ere eskaini lezake horrek¹¹⁸: hamar-hamabi mendetan judutarren liturgiaren oinarri izandako *Salterioa* (150 salmuz osatutako liburu zahar eta beneratuenetakoa, erreformatuek hainbestetan argitaratu zutena¹¹⁹ eta, sa-

¹¹⁶ Hautu ideologiko baten ondorio diruditen alboratze-kontu hauek mintzatzean, ezin ahantz daiteke *Testamentu Berriaren* amaierako “Testamentu Berrico hitz eta minçatzeco manera difficil baikoitz batzu bere declarationéquin” izeneko zerrendan “judu”-ekiko islatzen den joera –esan dezagun– berezia. Adibidez, honela definitu zuen Leizarraga itzultzaile “fidel-leialak” *Mendecostea*: “*Mendekoste* erran nahi da berroguey eta hamargarrena, eta hura cen fructuen primitiën offrendatzeco besta bat [...]” (Linschmann – Schuchardt 1900: 1990, 1208). Ez dirudi kasualitatea denik testuaren jatorrizko “iturri”-etan “besta” hitzaren ondoan agertzen zen kalifikatiboa Leizarragak jarri ez izana: “*Pentecoste* est à dire cinquante [“cinquantaine”, 1561eko edizioan]; & estoit une feste Iudaïque pour offrir les premisses des fruits” (ik. 1561eko eta 1563ko *Nouveau Testamentak*). Ildo horretan nonbait, zerrenda bereko *Phylactere* hitza, judutarren kulturarekin ezin hertsia lotua, (“signifie garde, mais il se prend pour certaines bordures, ou les Iuifs escrivoient les commandemens...”) ez da Leizarragarenean agertzen. *Commun* hitza, ordea, egoki jasotzen da: “erran nahi da polluitua edo satsua, ceren satsutze baitzén Iuduén Gentilequin nahastecatzeta eta hequin comunicatzeta”; berdintsu *Proselytoa* hitza: “hambat erran nahi da nola novitioa edo berrizqui compainia bati eratchequia: baina hartzen da Iuduén religionera convertitu berri ciradenacgatic”. Dena den, zerrenda honetan egindako egokitzapenen arabera, balirudike judutarrekin zerikusia zuten ezinbesteko hitzak baino ez zituela aintzat hartu nahi izan beskoiztarrak. *Sacrificadorea*, esaterako, kalbinismoarentzat nahitaezko kontzeptua adierazten duen hitza da (apaizaren parekoa, hain zuzen), nahiz eta jatorrian “populu Iudaicoa”-rekin zerikusirik zuen lanbidea izan; *abba*, berriz, “populu Hebraicoaren” hitz gisa agertzen da, “hebraiko” horrekin (ik. *Anayé, Hallelu-ia, Osanna, Bazkoa*) eta, beste inoiz, “populu Iudaico”, “Iudeaco herria” edo “Israeleco populua” direlakoekin kategorizazio historiko-kultural-erlijioso desberdinak eta, ondorioz, onargarri(ago)ak adieraziko balira bezala. Baina hemen dagoena baino toki gehiago eskatzen du hipotesi horren garapenak, Leizarragak egiten dituen “trukaketak” eta bestelakoak esplikatuz ahal izateko (zergatik eransten dio *Proselytoa* hitz erdeinagarriari “Iuduen religione” hitz-bikotea, frantseseko testuan “religion Iudaïque” agertzen bada? Eta, alderantziz, zergatik *Sacrificadorea* hitz enblematikoa definituztean, “populu Iudaicoa” bezala ematen du euskaraz, jatorrizko testuan “peuple des Iuifs” esaten bada?).

¹¹⁷ 1550eko abuztuko ordenantza batek judutarren finkatzea legezatu bazuen ere Lapurdiko kosta aldean, ezin ahantz daiteke bertakoen artean sortutako mesfidantzek eta bekaizgoek Henrike IV.aren agindua lortu zutela judutarrak Baionatik jaurtikiak izan zitezela (1602). Uste izatekoa da Leizarragak *Kalendreraren* prestatu garaian bor-bor zegoela arazoa.

¹¹⁸ Hebraieraz eman ohi ziren hilaibeteen izenek ere ez zuten aztarnarik utzi Leizarragaren egutegian. Nahiz eta aurreko bi edizioetan jartzeko ohitura erakutsia zuen *Kalendreraren* inprimatzaileak berak.

¹¹⁹ *Salterioa* baizik ez da Estienne-ren 1567ko *Calendrieraren* euskarria: *Les Pseaumes mis en rime française par Clement Marot, & Theodore de Beze*, Geneva, F. Estienne, 1567 (<http://gallica2.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d>). Ildo bereko gehiago in Droz 1971 eta 1974.

rri askotan, *calendriera* bera erantsita zeramana), Leizarragak behin ere ez zuen aipatu. Baina ez hori bakarrik; beste egutegigileek egin zutenaren kontra, salmo-zatiak (*incipitak*) ere ez zituen *Kalendreran* testuratu.

ITURRIAK

Compost et calendrier des bergiers

- Grant Calendrier et Compost des Bergiers*, 1480, Troyes, Nicolas Le Rouge (orain B. Guégan [ed.], Slatkine, 1978).
- Compost et Calendrier des Bergiers*, 1493, Paris, Guiot Marchant (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1110483.r=kalendar.langFR>).
- Compost et Calendrier des Bergiers*, 1496, Paris, Guiot Marchant (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1112582.image.fl.langES>).
- Compost et calendrier des bergiers*, 1497, Paris, Guiot Marchant, pour Jean Petit (<http://www.flet.keio.ac.jp/~matsuda/ks/189b/189bmenufr.htm>).
- Compost et calendrier des bergiers*, 1498-1500, Geneva, Jean Belot (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b21000285.planchecontact.r=kalendar.fl.langFR>)¹²⁰.
- Compost et calendrier des bergiers*, 1499, Paris, Guiot Marchant (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k111257p.image.r=kalendar.langFR.f2.pagination> eta http://alfama.sim.ucm.es/dioscorides/consulta_libro.asp?ref=X531598658&idioma=0)
- Le grand calendrier et compost des bergiers : compose par le berger de la grand montaigne...*, 15??, Paris, A. Lotrian (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k52710q.image.r=kalendar.f5.langFR#>)
- Le calendrier des bergiers*, 1508, Lyon, Claude Nourry (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k656153.r=kalendar.langFR#>).
- Kalendrier et compost des bergiers*, circa 1510 (datu bakarrak¹²¹: “On les vent à Rouen a prix competent chiez Raulin Gaultier demourant en la rue de Grant Pont, près l’enseigne du Fardeau”; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5698842h.image.r=kalendar.fl.langFR#>)
- Kalender of Shepherdes*, 1556, London, W. Powell, (<http://www.flet.keio.ac.jp/~matsuda/ks/185b/185bmenufr.htm>).

Egutegi erreformatuak

- Ephemeris historica*, 1551, Geneva, Jean Crespin.
- [*Kalendrier historial*, 1555, Geneva, Conrad Bade] (lehen orriak faltan dituen egutegia; hortik, beraz, izenburua eta datuak parentesi artean jartzearena).
- Kalendrier ou almanach historial*, 1561, l.g., Jaquy, A. Davodeau eta J. Bourgeois.
- Kalendrier ou almanach historial*, 1563, Geneva, François Estienne.
- Calendrier historial*, 1565, Lyon, Pierre Haultin.
- Calendrier historial & lunaire*, 1567, Paris, Pierre Haultin.
- Calendrier historial*, 1567, [Geneva], F. Estienne (ikus C. Marot eta Th. Beze: *Les Psaumes mis en rime françoise* liburuari erantsita; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53627d.image.langFR.f163.pagination>).
- Calendrier historial* (sic: *nistorial*), 1569, Geneva, François Estienne.
- Calendrier ou almanach historial*, 1570, Geneva, Jean Gregoire.
- Kalendrena*, 1571, Arroxella, P. Hau(l)tin. Itzulpen-egokitzapena: J. Leizarraga (orain faksimila X. Kintanak prestatutako edizioan, Bilbo, 2009).
- Calendrier historial et lunaire*, 1580, l.g. [Geneva], Gabriel Cartier.

¹²⁰ Sarean kontsulta daitekeen datazioa oker emana da, inkunable hau nekez izan baitaiteke 1457koa. Data zuzendua dator *Bibliothèque nationale de France. Catalogue des incunables* argitalpenean (Paris, 2006, t. I, fasc. 3: C-D): “C-30 Calendrier des bergers. – Genève, Jean Belot [inter 5 II 1498 et 1500]. – 2°, ill.”.

¹²¹ Edizioan agertzen ez den argitaratze-datak ere aldaketak izan ditu BNFren datu-baseetan, 1493 inguruko zela adierazetik circa 1510ekotzat hartzera igaro baitzen denbora laburrean.

Bestelakoak

- Calvin, J., (ikus Cunitz, Baum, Reuss [ed.] 1863-1900)
- Calvin, J. - Église Réformée de France:
La Bible, qui est toute la Sainte écriture du Vieil et Nouveau Testament, autrement l'ancienne et la nouvelle Alliance: le tout reveu et conféré sur les textes hebreux et grecs, 1561, Lyon, Jean Tournes (Orain: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53622p.image.f1.pagination.langFR>).
- Le Nouveau Testament, c'est à dire, La nouvelle alliance de nostre Seigneur Jesus Christ. Reveu & corrigé de nouveau sur le Grec, par l'avis des Ministres de Geneve. Avec Annotations revés & augmentées par M. Augustin Marlorat*, Geneva, Jean Bonne-Foy, 1563 (Orain helbide honetan: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108678p.r=calvin%2C+jean.langFR>).
- Calvin, J. - Église Réformée de France- Leizarraga, J.:
Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria, Arroxella, P. Hautin, 1571 (Orain obraren edizio faksimila: Iruña, 2007; obraren argazkiak honako helbidean: http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/mono/leizarraga/leizarraga_biblia.pdf)
- IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA. Othoitza ecclesiasticoen forma, Catechisimea, KALENDRERA, ABC edo Christinoen Instructionea* (Arroxela, P. Hautin, 1571) in Th. Linschmann eta H. Schuchardt (ed.), 1900: 1990.
- Kalendrerá*, Arroxella, P. Hautin, 1571 (orain faksimila X. Kintanak prestatutako edizioan, Bilbo, 2009).
- Cunitz, E., Baum, J.-W., Reuss, E. W. E. (ed.), 1863-1900, *Joannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, Brunsvigae, C.A. Schwetschke, 59 tomo (58 liburuki). Orain: <http://archive-ouverte.unige.ch/vital/access/manager/Repository/unige:650?f0=type%3a%22Livres%22&query=Jean+Calvin>.
- Leizarraga, J.: ikus Calvin, J. - Église Réformée de France - Leizarraga, J.; ikus, halaber, Linschmann eta Schuchardt [ed.], 1900:1990.
- Linschmann, Th. eta Schuchardt, H. (ed.), 1900: 1990, *I. Leizarraga' Baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc) im genauen Abdruck*, Strassburg, 1900 (Orain: Leizarraga, J., *IESUS CHRIST GURE IAUNAREN TESTAMENTU BERRIA. Othoitza ecclesiasticoen forma, Catechisimea, KALENDRERA*
- Marot, C. eta Beze, Th., 1563, *Les Pseaumes mis en rime françoise par Clement Marot & Theodore de Beze*, Jean Bonnefoy, l.g. (Orain honako helbide elektronikoa: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1086792.r=.langFR>).

BIBLIOGRAFIA

- DELATOUR, J., 1999, "Noël le 15 décembre : la réception du calendrier grégorien en France (1582)", *Bibliothèque de l'école des chartes*, 157, 369-416.
- DESGRAVES, L., 1980, "Les relations entre les imprimeurs de Genève et de La Rochelle à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle", in Jean-Daniel CANDAU et Bernard LESCAZE, *Cin siècles d'imprimerie genevoise*, Geneva, t. I, 199-207.
- DROZ, E., 1971, "Le calendrier genevois, agent de la propagande", in E. DROZ, *Chemins de l'hérésie. Textes et documents*, Genève, Slatkine, tomo II, 433-456.
- , 1974, "Le calendrier lyonnais", in E. DROZ, *Chemins de l'hérésie. Textes et documents*, Genève, Slatkine, tomo III, 1-29.
- DUBOIS, J. eta LEMAITRE, J.-L., 1993, *Sources et méthodes de l'hagiographie médiévale*, Paris.
- ENGAMMARE, M., 2004, "La mise en page des calendriers réformés (mi-XVe - fin-XVIIe siècle", in A. CHARON, I. DIU eta É. PARINET (testu-biltzaileak): *La mise en page du livre religieux XIIIe - XIXe siècle. Actes de la Journée d'Étude de l'Institut d'Histoire du Livre organisée par l'École Nationale des Chartes (Paris, 13 décembre 2001)*, Paris.
- ENGAMMARE, M., 2004b, *L'ordre du temps: l'invention de la ponctualité au XVIe siècle*, Geneva.
- , 2005, "Un chaînon manquant: Le *Kalendrier historial* de Conrad Bade (1555)", in *BHR*, t. 67, 641-652.
- GÉRAUD, H., 1841, "Calendrier perpétuel portatif dressé l'an 1381", *Bibliothèque de l'école des chartes*, 1, vol. 2, 272-280.
- GUÉGAN, B., 1978, *Grant Kalendrier et Compost des Bergiers, 1480*, Slatkine.
- JAURGAIN, J., 1917, *L'évêché de Bayonne et les légendes de saint Léon. Etude critique*, Donibane Lohizune.

- JOSTOCK, I., 2007, *La censure négociée. Le contrôle du livre a Genève. 1560-1625*, Geneva, Droz.
- MUCHEMBLED, R., 1990:1994, *Société. Cultures et mentalités dans la France moderne. XVIe-XVIIIe siècle*, Paris.
- SALABERRI MUÑOA, P., 2007, *Leizarraga Zabarra, Leizarraga gaurkoa*, l.g., Erroteta.
- , prentsan, “Leizarragaren *Kalendrea*. Ariera eta korapiloak”, *Sancho el Sabio*, 32.
- SOULIÉ, M., 1980, “Littérature populaire et propagande de la Réforme”, *Bulletin de l'Association d'Étude sur l'Humanisme, la Réforme et la Renaissance*, 11-2, 167-174.
- TESSIER, G., 1940, “Le Parlement de Paris et le style du 1er janvier”, *Bibliothèque de l'École des chartes*, 101, 233-236.
- THOU, J.-A., 1711, *Memoires de la vie de Jacques-Auguste de Thou... Première édition traduite du latin en françois*, Rotterdam, Reiniere Leers.
- VAINCQ, N., 1673, *Brief recueil des vies de S. Hermes, de S. Cornille, S. Cyprian, et de S. Celestin patrons de Renaix*, Tournay, Veuve Adrien Quinque.
- VINSON, J., 1891-1898: 1984, *Bibliographie de la Langue Basque (Volumenes I y II)*, Donostia.

LABURPENA

Kalendrea, edo ortodoxia erreformistarekiko talka

Bere xumetasunean, Leizarragaren Kalendrerak arazo larriak planteatzen ditu onetsia zuen sinesmenarekiko, hain zuzen ere haren propaganda-tresna aratza eta eraginkorra izan behar zuenean. Horrela, ohiko egutegi erreformatuen ildoak jorratuko zituela espero zitekeenean, beskoitzarra ohiz kanpoko bide-etatik abiatu zen, ez beti Kalbinen ortodoxiatik hurbil. Garaiko egutegi kalbindarrak ez bezala, Leizarragak prestatutako *Kalendrea ezin* esplika daiteke parametro erreformatu hutsen barnean. Lan honetan, Beskoitzekoaren egutegiak izandako iturriez galdetuko da eta, aldi berean, hainbat iradokizun ere eskainiko bestelako puntu garrantzitsu zenbaiten esplikazioa aurkitu ahal izateko, besteak beste, noraino jokatu zuen Leizarragak haren senarengandik espero ez zen askatasunaz eta zernolako motibazioak izan ote zituen hartarako.

Gako hitzak: Euskal Literatura, XVI. mendea, Leizarraga, *Kalendrea*, iturriak.

RESUMEN

Kalendrea, la divergencia en la ortodoxia reformista

La obra *Kalendrea*, escueto calendario preparado por Joanes Leizarraga y publicado en 1571 en La Rochelle por el impresor Pierre Hautin, presenta una serie de características que, incluso en su brevedad, distorsionan en gran medida la clásica percepción de un calvinismo vasco ortodoxo y fiel a todas las directrices emanadas de Ginebra. Cuando nada parecía indicar que el insoportable e impoluto traductor del *Testamentu Berria* fuera a ofrecer otra cosa que un típico calendario protestante al uso, *Kalendrea* deja en evidencia que, tanto en su concepción como en las fuentes y recursos utilizados para su elaboración, Leizarraga no pudo olvidar su particular forma de entender la fe reformista ni obviar la realidad vasca circundante. La inusual presencia de santos y mártires cristianos en un calendario reformista, así como la completa ausencia de referentes veterotestamentarios y, digámoslo con claridad, de referentes judíos, no hacen sino mostrar la peculiar sensibilidad del beraskoiztarra. A partir del análisis comparativo de las diversas fuentes de las que presumiblemente se nutrió Leizarraga, este artículo propone una nueva lectura de las motivaciones que hicieron posible su *Kalendrea*.

Palabras clave: Literatura vasca, siglo XVI, Leizarraga, *Kalendrea*, fuentes.

RÉSUMÉ

Kalendrerera, ou le heurt contre le orthodoxie réformiste

L'œuvre *Kalendrerera*, bref calendrier préparé par Joanes Leizarraga et publié en 1571 à La Rochelle par l'imprimeur Pierre Hautin, offre une série de caractéristiques qui, même dans leur brièveté, modifient en grande mesure la perception classique d'un calvinisme basque orthodoxe et fidèle à toutes les directives venant de Genève. Alors que rien ne laissait prévoir que l'incorruptible et impeccable traducteur du *Testamentu Berria* offrirait autre chose qu'un calendrier typique protestant à l'usage, *Kalendrerera* montre, aussi bien dans sa conception que dans les sources et les ressources utilisées pour son élaboration, que Leizarraga ne peut oublier sa forme particulière de comprendre la foi réformiste ni ignorer la réalité basque qui l'entoure. La présence inhabituelle de saints et de martyrs chrétiens dans un calendrier réformiste, ainsi que l'absence absolue de références vétérotestamentaires et, disons-le franchement, juives, ne font que montrer la sensibilité particulière du beraskoiztarra. À partir de l'analyse comparative des différentes sources desquelles Leizarraga, s'est probablement nourri, cet article offre une nouvelle lecture des motivations qui firent possible son *Kalendrerera*.

Mots clé: littérature basque du XVIe siècle, Leizarraga, *Kalendrerera*, sources.

ABSTRACT

Kalendrerera, or clash with the orthodoxy of the Reformation

Kalendrerera, a short calendar by Joanes Leizarraga and published in La Rochelle in 1571 by the printer Pierre Hautin, contains a set of features which, despite its brevity, to a large extent distort the classic perception of orthodox Basque Calvinism, loyal to all the guidelines issued from Geneva. When nothing would seem to indicate that the incorruptible, unblemished translator of the *Testamentu Berria* would come out with anything but a typical, run-of-the-mill Protestant calendar, *Kalendrerera* makes it plain that in both the original idea and the sources and resources used for its design, Leizarraga could not forget his particular understanding of reformist faith or ignore the Basque reality around him. The unusual presence of Christian saints and martyrs in a reformist calendar, together with the absolute absence of Old Testament references and, let's be clear, Jewish references, do nothing but highlight the peculiar sensibility of the Beraskoiztarra. Basing itself on a comparative analysis of the different sources which Leizarraga presumably used, this article proposes a new interpretation of the motivations behind *Kalendrerera*.

Key words: Basque literature, XVI century, Leizarraga, *Kalendrerera*, sources.